Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

९९०.१
९९

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

COMPILED

√ अंश–अक्रुक्षत्

A COMPLETE ETYMOLOGICAL DICTIONARY OF THE VEDIC LANGUAGE.

(AS RECORDED IN THE SAṀHITĀS)

IN SAṀSKṚIT, HINDI & ENGLISH

With special reference to Cognate Indo-European Languages, Past & Present.

PREPARED AND CRITICALLY EDITED.

(With the help of a competent Staff)

BY

VIS'VA BANDHU S'ĀSTRĪ, M. A., M. O. L.

PRINCIPAL DAYĀNANDA BRĀHMA MAHĀVIDYĀLAYA, LAHORE.

FIRST FASCICULUS.

PUBLISHED BY

THE VIS'VES'VARĀNANDA RESEARCH INSTITUTE VEDIC ĀS'RAMA, LAHORE.

FOR

The Vis'ves'varānanda Sampatprabandhinī Sabhā (Simla & Delhi).

PRINTED AT THE NIRṆAYA SAGAR PRESS, BOMBAY.

1929.

M. 6/7/6

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२२०.२
२२
२३.८.२८

९९२/६८
२३.२.२२

A COMPLETE ETYMOLOGICAL DICTIONARY OF THE VEDIC LANGUAGE.

R110.1/11
23928

(AS RECORDED IN THE SAṂHITĀS)

IN SAṂSKṚIT, HINDI & ENGLISH.

With special reference to Cognate Indo-European Languages, Past & Present.

CHECKED 1973
Initial

PREPARED AND CRITICALLY EDITED.

(With the help of a competent Staff)

BY

VIS'VA BANDHU S'ĀSTRĪ, M. A., M. O. L.
PRINCIPAL DAYĀNANDA BRĀHMA MAHĀVIDYĀLAYA, LAHORE.

FIRST FASCICULUS

PUBLISHED BY

THE VIS'VES'VARĀNANDA RESEARCH INSTITUTE VEDIC ĀS'RAMA, LAHORE.

FOR

The Vis'ves'varānanda Sampatprabandhini Sabhā (Simla & Delhi).

PRINTED AT THE NIRṆAYA SAGAR PRESS, BOMBAY.

1929.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(*All rights reserved*).

Published by Pandit Vishva Bandhu Shastri M. A; M. O. L., Superintendent Vishveshvaranand Research Institute, Vaidikashram, Lahore.
For the Vishveshvaranand Sampat Prabandhini Sabha, Dehli and Simla.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ

वैदिक-शब्दार्थपारिजातः

अर्थात्

(सकलसंहितान्तर्गतपदजातस्य पौरस्त्यपाश्चात्यशैल्यनुसार्य्यर्थविस्तरस्या-
ऽभूतपूर्वः सम्पूर्णस्त्रैभाषिकः सञ्चयः)

Stock Verification-2024

स च

(सुयोग्यविपश्चिन्मण्डलस्य साहाय्येन)

लवपुरस्थदयानन्दब्राह्ममहाविद्यालयाचार्य्यपदाधिकृतेन, एम्. ए., एम्. ओ. एल्.,
इत्युपाध्यलङ्कृतेन विद्वन्मणिना विश्वबन्धुशास्त्रिणा

संकलय्य परिष्कृत्य च सम्पादितः ।

Stock Verification-2024
Stock Verification-2024

तस्य चायं प्रथमः खण्डः ।

सिमला-देहलीवर्त्तिन्या विश्वेश्वरानन्दसम्पत्प्रबन्धिन्याः सभायाः कृते
लवपुरीयवैदिकाश्रमस्थ-विश्वेश्वरानन्दानुसन्धानकार्यालयाध्यक्षेण
मुंबापुर्यां 'निर्णयसागर'मुद्रणालये निर्णयं नीतः ।

१९२९.

पुस्तकालय
गुरुकुल काँगड़ी.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्री स्वामी नित्यानन्द ब्रह्मचारी. श्री स्वामी विश्वेश्वरानन्द सरस्वती.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समर्पणम् ।

यदर्थं वेदगुप्त्यर्थं प्राणान्तान् मुनिपुंगवौ* ।
वेदानुशीलने कर्म महत् कार्यञ्च चक्रतुः ॥ १ ॥

समारब्धः समारम्भः स एव श्रद्धया मया ।
गच्छेत्पूर्तिं प्रभोः प्रीत्या स्मारयेदपि तावुभौ ॥ २ ॥

वेदाम्बुधिः क्व गम्भीरः क्वाज्ञाततरणो जनः ।
तरङ्गपतितस्य स्यास्त्वं सहायः प्रभो! मम ॥ ३ ॥

त्वदीया प्रेरणा बीजं त्वत्प्रसादः प्रसाधकः ।
पुष्पपत्रनिभं देव! भवेदेतत्तवार्पितम् ॥ ४ ॥

विश्वबन्धुः

*स्वर्गीय स्वामी विश्वेश्वरानन्दजी महाराज तथा उनके प्रिय शिष्य, स्वर्गीय स्वामी नित्यानन्दजी महाराज ।

CC-0. In Public Domain.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समर्पणम् ।

यदर्थं तेनतुर्यत्नान् प्राणान्तान् मुनिपुंगवौ* ।
श्रेमतुर्भारते वर्षे महत् कार्यञ्च चक्रतुः ॥ १ ॥

समारब्धः समारम्भः स एव श्रद्धया मया ।
गच्छेत्पूर्त्तिं प्रभोः प्रीत्या स्मारयेदपि तावुभौ* ॥ २ ॥

वेदाम्बुधिः क गम्भीरः क्वाज्ञाततरणो जनः ।
तरङ्गपतितस्य स्यास्त्वं सहायः प्रभो! मम ॥ ३ ॥

त्वदीया प्रेरणा बीजं त्वत्प्रसादः प्रसाधकः ।
पुष्पपत्रनिभं देव! भवेदेतत्तवार्पितम् ॥ ४ ॥

विश्वबन्धुः

*स्वर्गीय स्वामी विश्वेश्वरानन्दजी महाराज तथा उनके प्रिय शिष्य, स्वर्गीय स्वामी नित्यानन्दजी महाराज ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

११०.१
३१
२३४२८

ओ३म्

उपोद्घातः ।

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥ य० २५।२१ ॥

उपहूतो वाचस्पतिरुपास्मान् वाचस्पतिर्ह्वयताम् ।
सं श्रुतेन गमेमहि मा श्रुतेन वि राधिषि ॥ अ० १।१।४ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म परं गुह्यं सनातनम् ।
वेदराशिप्रदं शुद्धं चित्स्वरूपं नमाम्यहम् ॥ १ ॥

ऋषीन् वन्दे मुनीन् वन्दे वन्दे चैव गुरूनहम् ।
यत्प्रसादात् प्रवर्धन्ते धियोऽजस्रं मनीषिणाम् ॥ २ ॥

यतिश्रेष्ठं दयानन्दं पूर्वांश्चापि गुरूत्तमान् ।
सर्वान् वेदविदो धीरान् प्रणमामः पुनः पुनः ॥ ३ ॥

चन्द्रार्कौ जगतः प्रकाशनविधौ सत्यं यदि स्तो ध्रुवौ
पापस्यापहतौ च सज्जनकृतिर्दुर्वारशस्त्रं ध्रुवम् ।
ब्रह्मानन्दरसामृतस्य न कथं कुर्युः समन्ताद् भुवि
वेदादर्शमरीचयः सुमहसश्चारु प्रसारं ध्रुवम् ॥ ४ ॥

अयि सरस्वतीचरणाम्बुजषट्पदाः सदा विविधविद्यावीथिकासँल्लग्नहृदयाः सहृदयाः सज्जनाः, प्रत्यक्षमेवैतत् तत्रभवतां निरन्तरं शेमुषीजुषां यद्वेदान् प्राक्कालिकतयाऽतिशयाना ग्रन्था भूतले नैव विद्यन्ते । यदपि ज्ञानमिह मानुषहृदयस्याऽऽह्लादकरं पुरुषोत्कर्षसाधकं च समुल्लसति, तस्य समग्रस्य बीजं वेदा एव । आर्यजनतायास्तावदुपक्रमादेव स्वतःप्रमाणत्वेन सर्वधर्ममूलत्वेन च ते पूजाया अनुत्तमाया भाजनम् । समस्तानामेवाऽऽचार्याणां मिथो वैमत्यभाजामपि वेदानामग्रे तूष्णीमवस्थाय सर्वथा सर्वदा चोत्तमाङ्गानि प्रह्वीभवन्ति । वेदानुरोधित्वमेव धर्मस्याव्यभिचारि लक्षणम् । श्रुत्यनुसारिण्य एव स्मृतयः प्रामाण्यमर्हेयुरिति सर्वसिद्धान्तसम्मतो न्यायः । तथा ह्याह महामुनिर्भगवान्मनुः—

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥ १ ॥

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ २ ॥

सर्वो हीह जनो लोकपरलोकसाधनपरो भवति । अभ्युदयनिःश्रेयसयोर्मूलभूतायाः श्रुतेः स्वाध्यायोऽतो नित्यधर्मत्वेन विहितः । तदकरणे प्रत्यवायश्च भवति । यतश्च वेदनिन्दया मनुष्यो नास्तिको भवति, तत्कर्त्तव्य एव महता परिश्रमेण तदाशङ्काया अप्यपनोदो भूतिमिच्छता नरेण—

"अनादिनिधनेयं वाक् स्वयं सृष्टा स्वयम्भुवा ।
श्रुतमात्रा पुनीयाच्चेत् कृताभ्यासाथ कीदृशी ॥"

निन्दा च विरुद्धाचरणेन विरुद्धभावनेन च संभवति । एतच्चार्थासाक्षात्कारनिबन्धनम् । अतिप्राचीना तु वेदवाणी नेदानीं लोके व्यवह्रियते । पारम्पर्यविद्भिः प्रमाणीकृतादर्थादृते निगमार्थमवजिगमिषूणां गत्यन्तरं नास्ति । ब्राह्मणानि प्राचीनतमानि वेदव्याख्यानानि । भूयांस्तु तद्विस्तरः । प्रतिपदमर्थलाभश्च दुष्करः । निघण्टुं निर्ब्रुवता स्वकीयकृतौ यास्कमुनिनापि व्याख्याताः कतिचिदृचः । अल्पीयसी तु तासां संख्या । पुराणत्वाच्च तद्भाषाया अतिसूक्ष्मत्वाच्च तद्विषयस्य तदवबोधस्याप्यनीशानः कथं बत तदुपाश्रयेणैव वेदार्थविषये मुक्तसंशयो भविष्यति साधारणो जनः ? शास्त्रतश्च साधुतां नीता अपि शब्दाः कया रीत्याऽर्थविशेषेषु प्रवर्त्तन्त इति नैव सदा सुबोधमिव भवति । निरुक्तयो हि निरूढ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शब्दानां तत्र तत्र प्रवृत्तिनिमित्तमेवाचक्षते । तथा ह्यश्वशब्दः प्रकृतिप्रत्यययोगतोऽध्वादिकमनिर्दिष्टमत एवाध्याहार्य्यमर्थबलादूह्यश्चाश्नुवानमात्रे सङ्गतः कथं क्वचित् सूर्यं क्वचिद् विद्युतं क्वचिच्च पशुजातिविशेषं प्रकरण-सङ्गमनबलेनाचक्षीतेति समन्वयमन्तरेण नैव बोद्धुं शक्येत । न तु सर्वे एवंविधाः सङ्गमयितारो भवन्ति । अतः कयाचित् सरण्या भाव्यं यामुपाश्रित्य पूर्णं बोधमाप्नुवन्तो वेदार्थेऽसंदिहानाश्च प्रमोदं लभेरन् वेदानामध्येतारोऽध्यापयितारश्च ।

परमकारुणिकैश्च साक्षात्कृतधर्मतत्त्वैर्महर्षिपुङ्गवैस्तत्र २ निगमेषु विविधोपयोगिविद्याबीजानि महता प्रयत्नेनोपलभ्य, वेदप्रासादमारुरुक्षूणां साधारणजनानामनुजिघृक्षया सोपानपङ्क्तिसंकाशं वेदाङ्गचक्रं निजधियाऽतिसूक्ष्मया निरमायि । यत्तदात्वे वेदाभ्यासे साहाय्यं वितन्वन्ति वेदाङ्गान्येतान्येवमुपकारकाणि बभूवुस्तदद्यत्वेऽपि तथैव सहायकानि भविष्यन्तीति किमु वक्तव्यम् । वेदाङ्गानां स्वतन्त्राभ्यासेन सहकृतश्च परम्परागतभाष्यव्यूहाभ्यासः सम्यग् अवतारयेच्छ्रुतिभावमध्येतॄणां चेतसि । इत्थं स्वाध्यायशीलस्यैव समालोचनप्रखरा मतिर्विकासमुपेयात् । एनामन्तरेण च मानुष्यकसुलभप्रमादवैकल्यवैवश्यात् सत्यानृते मिथुनीकृत्य प्रवृत्तानां तेषां २ भाष्याणां युक्तायुक्तांशविवेकोऽपि सुदुष्करो भवेत् । अत एवायुक्तसम्प्रधारणतो विगीताचरणतश्चोद्भूषतः पापसन्दोहस्यापहत्यर्थं तर्कशक्तिपर्य्यवसानो बुद्धिविकासः सर्वैर्वेदानुरक्तैरादरणीयः । एतदभिप्रेत्यैव च 'यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः' इत्यादि तर्कस्तवात्मकं शास्त्रीयं वचनजातम् ।

एवमुद्भूततर्कशक्तेरपि स्वतन्त्ररूपेण वेदाङ्गान्यभ्यस्यतोऽपि तावत् सम्पूर्णतया सर्वा सामग्री आत्मायत्तीकर्तुं न पार्येत । इदानीन्तने च स्मृतिशक्तिरपि कुण्ठिता । कः शब्दः कस्मिन्नर्थे कथं कदा च प्रयोगमवाप्तवान् इत्यत्रापि केवलं विकला स्मृतिर्वाऽपूर्णा स्वबुद्धिशक्तिर्वा नाश्रयितुं युज्यते । अपेक्ष्यतेऽत्र किञ्चिद् बाह्यं साधनम् । तच्चापेक्षितं साहाय्यमाभिधानिकैरेव कर्त्तुं युज्येत । सन्ति च नाम बहवो देववाण्याः शब्दकोषाः । न त्वेकोऽपि केवलं वेदान् चतुरः समाश्रित्य व्यरचि । लौकिकाश्च वैदिकाश्च शब्दास्तदीया अर्थाश्च विद्यमानेषु कोषेषु व्यामिश्रिता एव वर्त्तन्ते । तत्रापि लौकिकस्यैव भागस्य प्राधान्यमुपसर्जनीभूतोऽपरो भागः । एवम्प्रकारेण किलोडुपेन निगमाब्धिं सन्तितीर्षोः कथमङ्ग वैयाकुली न सञ्जायेत । अत इयमपि सरणिः परिष्कारविशेषविरहिता न पर्याप्ता भवेत् ।

प्राक्तनैर्ऋषिभिः सहाऽर्वाक्तना अपि भाष्यकारा बहवो विद्यन्ते । तथाहि, देवराजयज्वना निघण्टवो विस्तरेण व्याख्याताः । दुर्गाचार्य्यश्च यास्कीयं निरुक्तं विवृण्वन् निगमावबोधे पर्य्याप्तं साहाय्यं वितनोति । सर्ववेदभाष्यकारो माधवानुजः सायणाचार्य्यः सर्वप्रसिद्धो न कस्यापि वेदविद्याविनोदिनोऽविदितः स्यात् । महीधरश्च सोव्वटो यजुषां व्याख्याता वैदिकस्य जनस्यास्ति प्रतीततरः । आसन् बहवोऽन्येऽपि वेदार्थप्रदर्शकाः । न तु तेषां सर्वेषां कृतयोऽधुना साकल्येनोपलभ्यन्ते । वेङ्कटमाधव-भट्टभास्कर-भरतस्वामि-स्कन्दाऽऽनन्दतीर्थादिकतिपयसुगृहीतनाम्नां भाष्याणि तावदन्विष्य पुरातनपुस्तकान्वेषकैर्यत्सत्यं महानुपकारः कृतः । न साम्प्रतं वेदव्याख्यानवाटिकायां सायणपादप एवैकाकित्वेन शोभते । तदाश्रयभूतानां तत्पूर्ववर्त्तिनां केषांचिद् विदुषां नाम्नापि तद्रचितग्रन्थाविर्भावनेनापि विद्यत इदानीं वैदिक्या विद्याया अविच्छिन्नाभ्यासक्रमो विशदीकृतः ।

यद्यप्येतत्सत्यं यद् वैदिकी विद्या नात्यन्तं तिरोभावमुपगता । तथापि यवनसाम्राज्ये प्रायेणासौ निद्राणैवासीत् । वैदेशिकोपद्रवाभिभवाद् विनष्टे स्वीयसाम्राज्ये, परस्परं कलहायमानेषु तेषु २ राजवंशावतंसेषु, नक्तंदिवमुद्दीप्तासिधाराप्रहारसंत्रासविद्राविते सकले योगक्षेमप्रत्ययेऽपगते शान्तगम्भीरजीवनानुकूले काले, वर्धमाने चात्यन्तघोररौद्रानर्थसमाचारे याज्ञिकक्रियाणां दुस्सम्पादत्वादेवमभूदथवा तत्त्वतः परिहीयमानस्य नव्यन्यायव्याकरणादिनूतनशब्दाडम्बरमुग्धस्य तदानीन्तनस्य पण्डितवर्गस्य स्वीयाया एव नातिप्रशस्तायाः प्रवृत्तेरेतत् फलमभूदिति विवेक्तुं नैवाधुना शक्यते । अज्ञातकारणसामग्रीकोऽप्ययं वैदिकीं विद्याम्प्रत्यौदासीन्यात्मकः परिणामोऽशक्यनिदानाऽरुन्तुदरुग्विशेषवदपह्नोतुं न शक्यते । सुमहतः किल कालादनन्तरं पुनः परमात्मनोऽतिकृपया वेदभानुः सकलविद्याप्रकाशकत्वेनानुभूयेततराम् । सदातनार्य्यधर्मावलम्बिनां पुनरपि ब्रह्मगवीपीयूषपाने रुचिर्जागर्त्ति । पुनरेवम्प्रवर्त्तकश्चास्माकं श्रद्धाभाजनं सकलगुणगरिष्ठो मुनिवरो दयानन्दः । स हि विजित्य कामान् अभिभूय मोहमयीं निद्रां शमयित्वा मनो दमयित्वेन्द्रियग्रामं मार्गविघातकानि परःशतानि विमर्द्य प्रलोभनानि परःसहस्राणि धीरवृत्त्यावधीर्य्य शार्दूल इवर्षिशार्दूलोऽनुकगत्यैव सकलोपघाताम्बुधिमुत्ततार शैलोच्चयसुदृढं पारञ्चावाप । लुप्तप्रायान् वेदान् विद्यातपोबलेन स पुनरुददीधरत् सत्यार्थांश्च प्राचीचरत् । पञ्चाशन्द्यः किञ्चिदधिकेभ्यश्च वर्षेभ्यो हरिवर्षे (यूरूपे) पातालदेशे (अमेरिकेतिनाम्नि) च वेदाध्ययनस्यानल्पः प्रचारोऽस्ति सञ्जातः । अत्र च वेदानामतिप्राचीनत्वं तद्भाषाया भारतीयाभिस्तद्देशीयाभिश्च भाषाभिः प्रत्यक्षाभिसम्बन्धित्वं तद्विचाराणां चार्वाकसम्प्रदायप्रवर्तकत्वं सामान्यरूपेण च तत्पाठस्य मानवेतिहासपरिचायकत्वं निदानमभूत् । आदौ सायणोपष्टम्भेन वेदानधीत्य, कालक्रमेण बहुषु प्रकरणेषु तेन वैमत्यभाग्भिः पाश्चात्यविद्वन्मणिभिराम्नायबोधप्रक्रियान्तरस्य भाषाशास्त्रविज्ञानोपनिबन्धस्य स्वतन्त्राविष्कारमुद्दाहृद्घोषयद्भिर्बह्वीषु भाषासु स्वकीयाष्टीका अकृषत । अनेन प्रकारेण नानाविधा वेदार्थसहायिका सामग्री साम्प्रतमुपतिष्ठते ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवम्प्रकारिकां बहुदेशेषु बहुभाषासूपलभ्यमानामेकांशेनायसाक्षरैर्मुद्रितामपरांशेनाद्यापि दुरूहहस्तलेखात्मिकां परः-सहस्रेण धनव्ययेन यथाकथमप्युपलब्धव्यामथवा तथापि सर्वात्मना लब्धुमशक्यां विचित्रां सामग्रीं यो नाम महामनस्को दृढचित्तवन्धो यावज्जीवनविस्तारिणा प्रयत्नेनोपयुञ्जीत भवेदेव सोऽसंशयं सम्यग् वेदसागरस्नातकः । पुरुषास्तूक्तसाधनसम्पन्नाः कियन्तो जगति लभ्यन्त इति विचारजुषान्न तिरोहितम् । उदरदरीप्रपूर्त्तिचिन्तादोलायमानाश्च साम्प्रतिका जना अत्यधिकं कालं धनक्षयञ्चापेक्षमाणेऽतिकठिनेऽसहाये वेदार्थविचारे स्वतन्त्ररूपेण प्रवर्त्तेरन्नित्याशापि मिथ्यैव प्रतीयते । क्षीरसागर इवागमार्थविस्तरे सत्यार्थमहार्घमणिभिः सहैव हलाहलकल्पमिथ्याकल्पनाजालमपि सुकुमारमतीनामायासकरं वरीवर्त्तीत्यपि न विस्मरणार्हम् ।

एवं किल सर्वान् विचारान् सम्प्रधार्य्य सकलवेदभक्तोपकारधियाऽऽर्य्यपरिव्राजकपुङ्गवौ गुरुशिष्यसम्बन्धयुजौ सयुजौ स्वामिविश्वेश्वरानन्दनित्यानन्देतिसुगृहीतनामधेयौ पूर्वोक्तायाः सर्वविधायाः सामग्र्याः सम्यगुपयोगार्थं समालोचन-पूर्वकञ्चैकस्मिन्नेव पुस्तके तत्सन्निवेशार्थं महाह्लादकरं पुण्यमयं सङ्कल्पमितः पञ्चविंशतिवर्षाणि पूर्वमकार्ष्टाम् । आदौ तावत् ताभ्यां वेदशब्दसूचिकाश्चतस्रः प्रकाशिताः । तदनु क्रियमाणेऽन्यप्रबन्धविचारेऽर्थसाहाय्यविषये च याच्यमानेऽनेकभूपवर्गे भवितव्यताया दुरतिक्रमत्वस्यैवोदाहरणमिवापरं प्रदर्शयन्नित्यानन्दो नित्यानन्दे निलिल्ये । इत्थं दैवहतकेन वियोजितोऽपि परमबन्धुना, कर्त्तव्यैकपरायणो भगवद्भक्तो ज्यायान् मुनिर्विश्वेश्वरानन्दो निजजीवनस्य प्राणानिव बहिश्चरान् नानाविधान् अर्थसञ्चयरूपानथ व्युत्पन्नविपश्चित्संग्रहात्मकान् प्रयत्नान् न क्षणमपि जातुचित् स्वमनसो व्यपारोपयत् । पञ्चषेषु प्रसिद्धेषु काश्यादिपुण्यपत्तनेषु विंशतिवर्षाणि यावत् वेदशब्दार्थकोषसम्पादनसम्भारेषु बहुमात्रमर्थव्ययमपि कृत्वा तदर्थमेव च यत्र कुत्राटाट्यामपि स्वीकुर्वाणः समीहितसिद्धिसमुद्भवां तुष्टिमान्तरिकीं नैवाप्नोति स्म । इतः षड् वर्षाणि पूर्वं वैक्रमाब्दस्य १९८० इत्यस्यावसाने लवपुरीमुपेयुषा तेन निजसुहृद्भिः पुरातनैरार्यसमाजमस्तकमणिभी रायबहादुरमूलराजमहात्म-हंसराजप्रभृतिभिः पारस्परिकविचारं कुर्वताऽन्ततोऽस्य समग्रकार्य्यस्य सम्पादनभारोऽस्मच्छिरसि न्यस्तः । स्वकीयेऽनुभवरा-हित्येऽप्येतावद्भारोद्वहनाक्षमत्वेऽप्यन्यद्बहुविधकार्यसंलग्नत्वेऽपि कार्यस्यास्य पुण्यात्मकत्वादथापि वन्द्यवृद्धानुरोधाद् आज्ञा तदीयास्माभिः शिरसाऽधायि ।

अस्मिन् कोषे चतुर्णां वेदानां संहितानामेव समस्ताः शब्दाः समावेश्यन्ते । प्रथमं पाणिनीयमतानुसारिणी विविधभाष्यकारानुमता च व्युत्पत्तिः प्रदर्श्यते । तदनु यथासंभवं यास्कीयं निरुक्तमुद्ध्रियते । अथ ब्राह्मणग्रन्थेभ्य आर-भ्याऽऽनवीनतमपौरस्त्यपाश्चात्यव्याख्यानेभ्यः सर्वे प्रमाणिता उपलभ्यमानाश्चार्थाः सङ्कल्यार्थाभिधानतारतम्यवशेन यथाक्रमं व्यवस्थाप्य प्रकटीक्रियन्ते । प्रत्यर्थविशेषञ्च मूलाधारः प्रमाणत्वेन सङ्केत्यते । तद्बलेन च सोऽर्थस्तत्र तत्र लब्धुं सुकर एव । ये च पाश्चात्यानां व्याख्यानेषु नवीना भारतीयभाष्येष्वनुपलभ्या अर्थाः सन्ति तेऽपि तत्तद्भाषानभिज्ञास्मदीयपण्डितव-र्गस्य कल्याणाय देवगिरैव निर्दिष्टाः । तदनु सर्वे इमेऽर्थभेदा आर्य्यभाषयापि सर्वलोकानुजिघृक्षयानूद्यन्ते । एतदनन्तरं पाश्चात्यानां सर्वेऽर्था अनेनैव क्रमेण तद्भाषयैवोपनिबद्धाः । प्रत्येकप्रातिपदिकस्य यावन्ति सुबन्तरूपाणि दशस्वपि संहितासु प्रयुक्तानि तानि साकल्येन विभक्तिवचननिर्देशपुरस्सरं प्रकाश्यन्ते । तिङन्तरूपाणामन्येषाञ्च पदानां यथायथमनेनैव क्रमेण व्याख्यानं क्रियते ।

अस्य च कोषस्य सम्यगवबोधनार्थं केचिदुल्लेखप्रकारविशेषाः केचिच्च सङ्केतविशेषाः पाठकै-रवश्यं परिचेतव्या इति त एवेदानीं प्रदर्श्यन्ते—

(क) यदा कस्यचित् पदस्यार्थभेदानुसारि स्वरभेदसूचितं वैविध्यं वर्तते, तदा ते भेदाः पार्थक्येनैव निर्दिश्यन्ते प्रतिनिर्देशञ्च स्वतन्त्रं पदत्वमङ्गीक्रियते (यथाः—अपः, अपः)।

(ख) यदा तु रूपवैविध्यं लेखकप्रमादादिदोषजमर्थभेदमननुसरद् दृश्यते तदा स्वरसंस्कारमाद्रियद् बहुषु पुस्तकेषु लभ्य-मानञ्च रूपं प्रधानीक्रियतेऽथ कोशस्थीकृत्य भेदोऽपि सन्निहितमेव प्रदर्श्यते (इ०ः—अंसध्री)।

(ग) यत्र २ च पदकृतां पदविभागः पश्चिमभाष्यविसम्वादी भवति तत्र २ सोऽपि कोशस्थीकृत्य पार्श्व एव प्रदर्श्यते (यथाः—अरऽमनस्, अंहुऽयुः)।

(घ) प्रतिपदमशक्यतया लक्षणमकुर्वता लक्षणशास्त्रेण सर्वाणि पदानि सामान्यरूपेण सिद्ध्यन्त्यपि विशेषसिद्धिमपेक्षमाणानि रूपातिदेशेन वृत्त्यतिदेशेन वा व्युत्पाद्यन्ते । सङ्केतितस्थलेषु चातिदिष्टरूपव्युत्पत्तिरेव गवेषणीया (यथाः—अंसं, अंशभू, अंहूरः, अर्कवः)।

(ङ) यत्र च धातुनिर्देशमात्रं कृतं तत्र तावन्मात्रमेव केनचिद् विदुषोद्दिष्टमिति बोद्धव्यम् । एषैव प्रायिकी रीतिरर्वाक्तनानाम् ।

(च) प्रतिपदञ्चार्थस्य मुख्याः प्रभेदाः क्रमसंख्याभिः प्रदर्शिताः । तत्रैव चोपभेदा अभिसम्बद्धमुख्यार्थे 'क, ख' इत्यादि-रीत्या विस्पष्टपृथग्भावा अन्तर्निवेशिताः । प्रत्यर्थनिर्देशञ्च प्रमाणभूततत्तद्भाष्यस्थलानां तत्कर्तृनाम्नाञ्च सम्यग् निर्देशो व्यधायि ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(छ) यदा च कस्यचिदर्थस्य कोषविशेषादुल्लेखोऽकारि, तदा तत्सङ्केतोऽनिवार्य्यत्वात् क्रियतेऽन्यथा बहुषु कोषेषूपलभ्यमानेऽर्थविशेषे 'को०' इति सामान्यमेव सङ्केत्यते ।

(ज) ऋग्वेदाष्टममण्डलस्य वालखिल्यसूक्तसमावेशपूर्वकं काठकसंहितायाश्च परिशिष्टसमावेशपूर्वकं क्रमसंख्याया उल्लेखः क्रियते तथैव चासौ बुध्यमानोऽभीष्टप्रकरणगवेषणे साहाय्यं वितनुयात् ।

(झ) कतिपये मन्त्राश्च बहुषु संहितासु श्रूयन्ते । तासां काश्चिद् व्याख्याता अन्याश्चाद्यावधि न व्याख्याता अथवा लुप्तव्याख्याः सञ्जाताः । एवम्प्रकारकेषु स्थलेषु समानपाठानि स्थलान्तराणि साम्यसूचकेन (=) इति सङ्केतेन प्रदर्श्यन्ते । अनेन तथाविधभागाध्ययनप्रसक्तानां महानुपकारो भविष्यति (द्र०:-अंश,-४) ।

(ञ) क्वचित् पदान्तरं व्याचक्षाणैर्भाष्यकारैस्तदवयवभूतस्याथवा तेन वृत्तिसाम्यभाजः पदान्तरस्यापि व्याकरणं प्रदर्श्यते । एतादृशमपि सकलं पदार्थजातं यथास्थानसमावेशमत्रोद्धृतम् (यथाः-अंहु,-५, 'अंहुभेदी' इति व्याचक्षाणः) ।

(ट) प्रत्ययानामनेकार्थाभिधायित्वादपि केचिदर्था भिद्यन्ते । मिथः सन्निकृष्टा अपि ते वैशद्यमनुरुध्य पृथगेव प्रदर्श्यन्ते । आर्यभाषानुवादे तु सारल्यमपेक्ष्य संग्रहमात्रमेवाकारि (द्र०:-अंस्य) ।

(ठ) = इत्येतत् साम्यप्रदर्शकं चिह्नं समानपाठप्रदर्शनार्थं प्रयुज्यते (द्र०:-अंश,-४) ।

(ड) √ इत्येतद् पाश्चात्यानां धातुप्रदर्शकं चिह्नं पदनिर्वचनादौ प्रयुक्तम् (द्र०:-√अंश) ।

(ढ) † इत्येतच्चिह्नाङ्कितानि प्रातिपदिकानि तेषां सुबन्तादिरूपाणि वा वेदत्वेन प्रसिद्धाभ्यश्चतसृभ्यः संहिताभ्योऽतिरिक्ताभ्यस्तैत्तिरीयादिभ्य उद्धृतानीति ज्ञाप्यन्ति (यथाः-† अंशुभू) ।

(ण) ‡ इत्येतच्चिह्नवन्ति च तादृंशि सन्त्यपि मूले स्वराङ्कवियुञ्जि अस्माभिरेव स्वराङ्कवन्ति कृतानीति बोध्यते (द्र:०-अंहोगृहीत) ।

(त) ( ) इतीदृशस्य वर्त्तुलकोशस्येमे प्रयोगाः—

(१) पदार्थविशेषस्य विशदीकरणार्थमभिसम्बद्धभाष्यकृद्वचनोपाश्रितव्याख्यानाविशेषस्य निर्देशः (द्र०:-अंशुमत्,-८) ।

(२) अनन्याश्रितस्य सम्पादकीयस्यैव तादृशप्रयोजनकस्य निर्देशस्य प्रदर्शनम् (द्र०:-अंश,-२ ग) § इति चिह्नं चापि दीयते ।

(३) भाष्यकृद्विशेषस्यं कञ्चिदस्पष्टं पाठमुपाश्रित्य कश्चित् पदार्थो यथास्माभिर्निर्धारितस्तथा तस्य प्रदर्शनम् । पूर्ववत् § इति चिह्नं च प्रयुज्यते (द्र०:-अंहुसृत्य,-१) ।

(थ) ? इत्याशङ्कासङ्केतस्यात्रेमे प्रयोगाः—

(१) भाष्यकृद्विशेषस्य नाम्नोऽनन्तरं प्रयुज्यमानमेतत् तस्मिन् पदार्थविषयेऽसावस्मान् प्रत्यस्पष्ट इति प्रदर्शयेत् (द्र०:-अंसध्री,-२ सा० ?) ।

(२) भाष्यकृद्विशेषस्य नाम्नः प्राक् प्रयुज्यमानं तस्यैव मनसि स्वोपज्ञार्थविशेषविषये विद्यमानं संदेहं प्रदर्शयेत् (द्र०:-अंसध्री, ? Wh.) ।

(३) [ ] ? इत्येवं चतुरस्रकोशसहप्रयोगोऽन्तर्निविष्टस्य पदार्थजातस्य स्वरसंस्कारलक्षणविरोधित्वं प्रदर्शयेत् ।

(४) (ए० पा० ?) इत्येवं वर्त्तुलकोशे प्रयोगः प्रकरणविशेषेऽभिसम्बद्धस्य पुस्तकविशेषस्य तदवस्थस्वीकारप्रतिबन्धिकां पाठवैयाकुलीं प्रदर्शयेत् (द्र०:-'अर्कव' इत्यत्र 'अर्कवाभिः' इत्यस्यार्थः 'अनिन्दितृभिः' द०) ।

(५) ([ ]) इत्येवं कोशद्वयान्तर्गतशब्दाः क्रियमाणव्याख्यापदविशेषस्य विशिष्टव्याख्यानार्थं प्रयुक्ता इति ज्ञातव्यम् ।

(द) * इति चिह्नवन्तः पदार्थाः लौकिका एवेति ज्ञातव्यम् (द्र०:—अंशु-२*) ।

(ध) — इति स्थूलरेखास्थलाङ्कविशेषात् पूर्वं प्रयुज्यमाना पूर्वेऽपि निर्देशरहिता अर्थास्तत्रैव स्थले वर्त्तन्त इति प्रदर्शयेत् (द्र०:—अंहुसृत्य) ।

(न) ⟶ इति चिह्नं पाणिनीये प्रसिद्धमादेशपदार्थं प्रकटयेत् (द्र०:—'अर्कव' इत्यत्र कु ⟶ कव) ।

(प) ' ' इत्युपरिचिह्नान्तर्गतपाठो विग्रहादिप्रदर्शनार्थः पदार्थनिर्देशात् पूर्वं बहुषु स्थलेषु वैशद्यार्थं प्रयुक्त इति ज्ञातव्यम् ।

(फ) ० इति चिह्नं पदानामुपरि दक्षिणतो वामतो वा प्रयुज्यमानमागामिनीमागतपूर्वां वा तद्व्युत्पत्तिं प्रदर्शयेत् । पुनरुक्तनिवृत्तिपरैषा युक्तिः ।

(ब) § इति चिह्नसद्युजः शब्दा अर्थाश्च सम्पादकीया एवेति सर्वत्र विवेक्तव्यम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कोषे चास्मिन्नुपयुक्तस्य ग्रन्थराशेर्विवरणमाङ्गलभाषोपनिबद्धे भूमिकांश एव कृतम्। एवं ग्रन्थानां च ग्रन्थकाराणां च वैयाकरणसंज्ञापरिभाषादीनां च सद्योग्रहणार्थं व्यर्थगौरवनिवारणार्थं च संक्षेपपराः सङ्केता अपि तत्रैव प्रदर्शिताः। देवनागराक्षरैरुपनिबद्धास्तेऽस्मदीयानां विपश्चितामपि विस्पष्टा एव भवेयुरिति नात्र तद्विषयकं पुनरुक्तमपेक्ष्यते। तत एव यथावसरं पण्डितवर्य्यैस्ते सिंहावलोकनगोचरीकर्तव्याः। अस्मिंश्च पुण्यकर्म्मण्यभूवन् ममासव्यभुजसन्निभाः सहायाः सरस्वतीमन्दिराप्रतिहतप्रवेशा अत्रत्यानुसन्धानकार्य्यालयाङ्गभूता बहवः पण्डितवराः। विबुधस्य नत्थुरामशास्त्रिणः स्थैर्य्यं प्रशंसनीयम्। विशेषरूपेण च भीमदेवपण्डितस्यात्र परिश्रमः प्रशस्यते। क्रियते चान्यैरपि महानुभावैः साहाय्यम्। ग्रन्थावसान एव निजभावप्रकाशोऽत्र विषये यथोचितं कर्तुं शक्ष्यते। महानयं समारम्भोऽल्पीयसी च मद्विधानां शक्तिः। तदपि वेदानां प्रचारः कर्तव्य एव सर्वेण सर्वदेति गुरूणामाज्ञां शिरोधार्य्यां कृत्वाङ्गीकृतोऽयं प्रयत्नः। सन्त्येवात्रानभ्याससुलभा मानुष्यकदुर्वाराश्च बहवो दोषाः। तस्मात् कार्यस्य महत्त्वं विचार्य्य गुणानुरागसहजमौदार्य्यं च हृदि समुद्भाव्य स्खलितसमाधानानुग्रहेण विद्वद्वरैः स्वप्रसादस्य भाजनं विधेयः स्वविधेयोऽयं जनः.

लवपुरपत्तने
वैदिकाश्रमस्थः
१–३–१९८६ } विश्वबन्धुः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूमिका.

१ यद्यपि संस्कृतभाषा में अनेक शब्दकोष हैं। परन्तु ऐसा एक भी कोष मिलना कठिन है जिस के द्वारा वेद के शब्दों का अर्थपरिचय हो सके। वेद की भाषा सर्व-प्राचीन होने से अनेक अंशों में पिछली संस्कृत से भिन्न थी। इस भेद से पूर्ण परिचय हो जाने पर, पाठकवर्ग बड़े आश्चर्य से युक्त होते हुए यह अनुभव करेंगे कि कालिदासादि कवियों की पुस्तकों की अपेक्षा वेदों की भाषा सर्वप्रकार से अधिक सरल तथा रसीली है।

२ इस आवश्यकता की पूर्त्यर्थ ही आज से लग भग पचीस वर्ष पूर्व, आर्यजगद्विख्यात स्वामी विश्वेश्वरानन्दजी तथा स्वामी नित्यानन्दजी ने वेदों का शब्दार्थकोष रचने का संकल्प किया। उन की छपाई हुई वेदों की शब्द-सूचियां बड़ी उपयोगी हो रही हैं। स्वामी नित्यानन्दजी की तो शीघ्र ही मृत्यु हो गयी। परन्तु वृद्ध स्वामी जी लगातार परिश्रम करते रहे। इस कार्य के लिये धन का भी और जन का भी संग्रह आवश्यक था। राजे महाराजों से उन्होंने इस कार्य के लिये धन प्राप्त किया। सं १९८० तक कोष के सम्पादन का कार्य कई स्थानों पर कराते हुए, आप लाहौर पधारे। यहां योग्यपुरुषों तथा आर्यनेताओं की सम्मति से उन्होंने इस कार्य के भार को मेरे कन्धों पर रख दिया। यद्यपि मेरा इस विषय में विशेष अनुभव न था और मैं अन्य पर्य्याप्त कार्यों में पूर्व से संलग्न भी था, तो भी स्वामी जी की लगन तथा वृद्धों की प्रेरणा से बाधित होकर, मैं इधर लग गया। दो वर्ष पीछे, स्वामी जी का भी देहान्त होगया। उन के पीछे, उन की वसीअत से बनी हुई **'विश्वेश्वरानन्दसम्पत्प्रबन्धिनी सभा'** के निर्देशानुसार इस धार्मिककृत्य का धार्मिक-भाव से सम्पादन हो रहा है।

३ इस कोष की विशेषताएं ये हैं:—

(क) संस्कृत, हिन्दी तथा अंग्रेजी में होने से यह सर्वप्रिय और सर्वोपयोगी होगा।

(ख) प्रत्येक शब्द का पूर्ण व्याकरण, निरुक्त तथा आधुनिक भाषाज्ञान दिया है।

(ग) प्राचीनतम ब्राह्मण, आरण्यक, उपनिषद्, सूत्रग्रन्थादि, में दिये हुए व्याख्यानों के साथ २, पुराने से पुराने और स्वदेशीय, विदेशीय नये से नये भाष्यों का इस में समावेश किया गया है। इन में से कई जो अभीतक प्रकाशित भी नहीं हुए बड़े परिश्रम से उनके हस्तलेखों का संग्रह किया है।

(घ) जर्मन आदि भाषाओं से अनभिज्ञ पाठकों को सारी सामग्री यहां पर मिल सकेगी। भारतीय पण्डितों के लिये सब पश्चिमी अर्थों को संस्कृत में कर दिया है। और साधारण स्वाध्यायशील जनता के उपकारार्थ, सारी सामग्री हिन्दी में भी कर दी गयी है।

(ङ) हिन्दी में सरलताके विचार से केवल अर्थों का संग्रह किया है। प्रमाणादि के लिये संस्कृतभाग से विना विशेष प्रयत्न के उत्साही पाठक परिचय प्राप्त कर सकते हैं। संख्या का क्रम दोनों भागों में समान ही है।

४ यद्यपि इस कोष के गौरव को यथावत् वे ही समझ पावेंगे जो अंग्रेजी तथा संस्कृत अथवा संस्कृत से भली प्रकार परिचित हैं, तो भी हिन्दी-विज्ञ जनता भी अपनी योग्यतानुसार लाभ उठावेगी इस में रती भी संदेह नहीं है। इस कार्य के सम्पादन में अनेक दोष रह गये होंगे। शायद मानुष कार्यों का दोषरहित होना असंभव भी है। अस्तु, जो कुच्छ भी किया है, पूर्ण परिश्रम से तथा न्याय से युक्त हो कर किया है। प्रायः सभी भाष्यकारों की कड़ी समालोचना करनी पड़ी है। उन के एक २ पद की परीक्षा की गयी है। अशुद्ध पाठों की ओर पाठकों को संकेत कर दिया है। अशुद्ध अर्थों का भी विचार रख दिया है। इस में किसी दैशिक अथवा साम्प्रदायिक भाव अथवा पक्षपात को स्थान न मिलना चाहिये था, और ना ही दिया गया है। वेद सारे संसार की सम्पत्ति है। इस समय चारों वेदों की दश संहिताएं मिल सकती हैं। उन्ही के शब्दों का इस कोष में पूर्ण विस्तार दिया गया है। भगवान् से प्रार्थना है कि इस महान् कार्य के सम्पादन का जो सर्वोपकारक लक्ष्य रखा गया है, वह सिद्ध हो। जनता में वेदानुराग बढ़े। वेदभक्तों का वेदज्ञान बढ़े। वेदज्ञों की तर्कशक्ति बढ़े। स्वतन्त्रविकास के साथ २ लोकोपकारी वैदिक आचार, विचार का पुनः जगत् में प्रचार हो। इन शब्दों के साथ यह सैंकड़ों ग्रन्थों का साररूप ग्रन्थ पाठकों के करकमलों में भेंट किया जाता है।

वैदिकाश्रम, लाहौर
१-३-१९८९

विश्वबन्धुः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

A Complete Etymological Dictionary of the Vedic Language.

INTRODUCTION.

I. General importance of the Vedas.

The position which the Vedas occupy in the whole range of the literatures of the world, is in many respects unique. They come down from times immemorial, well protected and wonderfully preserved through so many vicissitudes of history. They are a grand monument of the hoary past of the Āryāvarta and unquestionably surpass other literatures in point of antiquity.

Their natural and lucid style, easy flow, terse and pithy maxims, noble utterances, deep and sweet notes, typical metaphors, sublime similes, living delineation of character and matchless personification of nature—these and many other sterling qualities of diction and significance mark them off from the rest of our literary treasures. Though bearing the stamp of hoary antiquity, they are as fresh as ever. Their theme is such as never grows old. The Sindhu and the Vitastā still whisper in their ripples the primeval songs of the Vedas, and may well begin to resound forthwith if another Vasiṣṭha or a Vis'vāmitra were to come and set them to the same sweet music once again. There is more of life and vigour in the Vedas than in most of what we read or write now-a-days.

Whereas these sovereign virtues have of late endeared the Vedas to Oriental scholars of note all over the world, they possess a double charm for us. They form the fountain-head of all that we love most—our religion, our languages and literatures, our moral aspirations and ethical standards, our social structure and political and economic welfare. Through all the ups and downs of our past history, they have been to us a source of boundless light in steering our way clear of so many obstacles and pitfalls. Like a true and never-failing friend, they have ever come to us, full of high-pithed inspiration and national vigour. Doctors ever differ, and India has been no exception to this universal phenomenon. But the watch-word of the Vedas has often been found potent enough to quell their dissensions and pacify their strifes. The proudest among our forefathers bowed their head before two and two alone, namely, the Almighty Father and His word. And, well did the great Swāmī Dayānanda Sarasvatī—that giant among men and peerless embodiment of the Vedic life and thought turn our face once more towards the selfsame source of light and strength in order that we may become fit for passing successfully as a nation through the tough trial that is confronting us to-day.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

II. The genesis and personal perspective of the work.

The language of the Vedas is not difficult, yet the general impression on this point is just the reverse of this. This can be easily explained. The Classical literature, namely, the Epics, the epic poetry and the dramas with which an average Saṃskṛit scholar is generally familiar, represents a later linguistic stratum than the Vedic literature. Many Vedic words and grammatical idioms and constructions have grown old, superfluous and obsolete. If by some means we could get acquainted with the meanings of the special and for the matter of that, unfamiliar vocabulary of the Vedas and have a general idea of their grammar, we could surely begin to regard them as the easiest literature, at least so far as understanding the literal construction of the text is concerned.

With these ideas in their minds, Swāmī Vis'ves'varānanda and Swāmī Nityānanda, the two well-known Ārya Sannyāsīs of all-India reputation set about the work of preparing and placing in the hands of the public a complete Vedic Dictionary. The first contribution in this direction was the publication in 1908, of the Alphabetical Index of the vocabulary of the four principal Vedic texts. This work has to a great extent helped in the extensive and critical study of the Vedas. One has no longer to grope in the dark or call up unusual patience for comparative references in connection with particular words, occurring more than once at different places in the texts. It also helps in dividing a certain text into its component *padas*, each *pada* bearing a clear indication of its accent and sometimes its grammar. Thus it has rendered good service and still continues to do so in the noble and meritorious cause of the promulgation of the Vedic studies. No Dictionary of the Vedas could be proceeded with without first defining the extent of the basic vocabulary and as such, the publication of the Index Verborum may justly be considered as the first and most necessary step towards the preparation and compilation of the Dictionary proper.

But who can know the ways of the Providence? As the second instalment of the work was being planned and proper arrangements were being made, Swāmī Nityānanda, the younger of the two noble beginners, breathed his last after a brief period of illness. Thus bereft of the invaluable help and advice of his dear disciple and life-long colleague, the elderly sage Swāmī Vis'ves'varānanda, nevertheless, continued his noble work with undiminished zeal. He left no stone unturned in attracting the attention of various Chiefs and Princes towards the importance of his life-mission. The Darbars of Baroda, Mysore and Indore responded to his appeals and munificently helped him in his useful programme.

He tried different places as centres of his work, and employed competent scholars for carrying on his scheme, till at last it occurred to him that this momentous work could in consonance with the resources at his command be properly done at Lahore. Being the political, the educational and the Ārya Samājic capital of the Panjab, the sacred habitat of the Vedic

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Ṛiṣis, it appeared to him to be the most suitable place for the ripening and the completion of his lexicographical scheme. It was towards the end of 1923, that he in consultation with R. B. L. Mūl Rāj, the veteran leader and first president of the Ārya Samāja and Mahātmā Hans Rāj, the revered leader and present head of the same body, desired me to take the work upon myself. I was alive to my shortcomings and besides this, my hands were already full. I hesitated from undertaking this new burden, but at last had to submit to the persuations of those for whom I had the greatest regard in my heart. I accepted the task as a labour of love in compliance with their noble wishes.

Though entirely satisfied with the arrangement and progress of the work, the Swāmiji was not destined to see full fructification of his hard labours. The cruel hand of death snatched him away on November, 23rd 1925, at Delhi. His death was mourned by everybody, for he was a learned Sannyāsī of the old school. The idea of the Vedic Dictionary had been the one master passion and the one guiding principle throughout the major portion of his austere life. Indeed, he lived for it and he died for it. By his last Will, he appointed a body of patriotic gentlemen as the executors of his Will and trustees of his estate, and desired them to arrange for the speedy completion of the Vedic Dictionary. The work is thus going on in the Vis'ves'varānanda Research Institute, which is located in the Dayānanda Brāhma Mahāvidyālaya, Vedic-Ās'rama, Lahore and maintained and financed by the executors of the Swāmiji's Will.

The Managing Committee of the D. A.-V. College, Lahore, the body controlling the D. B. Mahāvidyālaya also, has been very kind to me so much so that they have always encouraged me to devote as much time as may be necessary for the execution of this work. Individual friends have also helped me in various ways and I am thankful to them for all this kindness. Before, however, proceeding to discuss the nature of the work, I must express my great indebtedness to my revered teacher, Mr. A. C. Woolner, the Vice Chancellor and Dean of the Panjab University. Whenever I have sought his advice in connection with the scheme of the Dictionary, he has always helped me with his highly reasonable suggestions and valuable remarks. In fact, every detail has been discussed with him more than once, and much of what it is in its final form, is a direct result of his healthy criticism. He has placed in my hands his extensive notes to be used in writing the philological section which he has also agreed to revise. Really, I can feel how he has all along been kind to me, though I cannot adequately express the same in so many words. Besides, the executive of the Linguistic Society of India have also laid me under a great debt of gratitude by agreeing to help me with their valuable contributions towards completion of the same section.

III. *Nature of the work.*

It may seem astonishing, but it is a fact that this will be the first regular and substantial attempt to accord a complete lexicographical treat-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ment to the vocabulary of the Vedic language as distinguished not only from the Classical Saṃskṛit but also from its own later phase used in the Brāhmaṇas and the Upaniṣads. The early Nighaṇṭukāras did indeed compile and arrange according to certain lines of differentiation, select lists of Vedic words. These were in turn commented upon by the Nirukta. The latter evolved a system of genuine etymology and used it in deriving the Nighaṇṭus. They quoted by way of contextual testimony Vedic passages where those words occurred and also reported the opinions and interpretations of other rival schools of interpretation, notably, the 'Yājñikas' and the 'Aitihāsikas'. Yāska's Nirukta along with its basic Nighaṇṭu is a typical, extant illustration of this class of composition. It is at best Yāska's learned commentary on a few hundred verses of the Veda. It cannot be called a Dictionary of the Vedas.

But genuine Dictionaries also are not wanting in Saṃskṛit. They are most of them learned lexicographical treatises, written in verse. The 'Bṛihad Vācaspatyam, and the 'S'abda Kalpadruma' are really monuments of the long and laborious toil of their authors. They are modern works written according to the alphabetical arrangement-method and are to be distinguished from the verse-treatises of Amarasiṃha, Halāyudha, Hemacandra and other writers of the mediaeval school. They are voluminous works and shed copious light on the usage of words in the Post-Vedic literature. None of these, however, pertains to the Vedas only. Indeed, it is not possible with the help of these to distinguish Vedic meanings of certain words from those which refer to their usage in later literature. Their arrangement of meanings is neither strictly etymological nor is there any chronological sequence in it. Moreover, their primary reference being to the Saṃskṛit language in general, not a few purely Vedic words have been entirely skipped over.

The epoch-making St. Petersburg Lexicon really rendered yeoman's service during the early years of the newly aroused enthusiasm for the Saṃskṛit learning in the West. Although it is also a Saṃskṛit and not a purely Vedic Dictionary, it has been and is still capable of helping in the Vedic studies in as much as its arrangement of meanings and references is fairly scientific and chronological. But good many scholars have since added to our knowledge about the Vedas. Subsequent to the publication of this Wörterbuch, Böhtlingk brought out his minor St. Petersburg Dictionary. Recently, R. Schmidt has supplemented the above with his own contribution, in eight instalments. Monier William's Dictionary has some peculiar features of its own. Benfey, Wilson, Macdonell and Āpte have also since given to the world Saṃskṛit Dictionaries, all very good so far as their plan and the execution thereof is taken into consideration, but none of these can properly be called a Vedic Dictionary.

Grassmann's Dictionary of the Ṛigveda does come undoubtedly very near. But, then, its scope is limited to the Ṛigveda alone. Besides, it does not refer to the authorities to whom different interpretations are due.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

It is also important to remember that most of these lexicographers have rather been onesided in recording the meanings of the Vedic words. They have made much of their own philological conjectures and rather been unduly and unjustly prejudiced against Indian commentators. In this matter, they have implicitly followed the footsteps of Roth. The latter firmly decided not to pay any regard to the Indian commentators of the Vedas, and had fully carried out his decision in preparing his otherwise really great Wörterbuch. He shows his contempt for the Indian commentators particularly in his Foreword to the same (p. 5) "*dass ein gewissenhafter europaeischer Erklaerer der Veda weit richtiger und besser verstehen koenne als Sāyaṇa*".

Roth and after him his followers have been following only linguistic methods, that is to say, they have been believing that through the mere mastery of grammatical forms, through vague concepts, resulting from etymological analysis and through the keys of common analogies they could discover the deep sense and meaning of Vedic poetry. What incongruent and funny results this boastful linguistic method may lead to may be demonstrated by Whitney's rendering 'child' of the word 'बाल' cf. A. X, 8, 25. '*one thing is more minute (a'ṇu) than a child (bā'la)*' It may be a characterstic but in nowise a solitary case of learned folly. A change for the better is however apparent in the outlook of at least some of these Occidental savants. Thus Pischel and Geldner boldly questioned the onesided view of their precursors in the field of Vedic studies, and many a scholar in the East as well as the West has followed in their wake in this respect. The guiding principle of the programme set before them by these scholars is that the Veda is an Indian monumental document and must be accepted and explained as such. The language and the ideas of the Vedas must be interpreted not only from themselves, but also by the use of the later Brāhmaṇic literature, the knowledge of which must therefore be regarded as indispensable for any student of the Vedas. In this way, by the establishment of the Vedas as the earliest literary monument of Hindu culture, the value of vague phonetic equations and conjectural philologies has suffered a definite depreciation and these can no longer be depended upon as being the only reliable criteria for determining the true import of the Vedic words.

The present work is expected to be free from all kinds of these defects. It has no preconceived notions of exactness or otherwise of any interpretation. With the Index Verborum in one hand and the present work in the other, a student may well hope to understand how each and every word of the Vedas has all along been interpreted, from the most ancient times to our own day. Every word is first grammatically and etymologically explained. Next follow its meanings, culled from the Brāhmaṇas, the Upaniṣads and the Sūtra literature and the commentaries, the oldest and the latest, the Eastern as well as the Western, categorised and divided in accordance with the philological stage represented by them. Every shade and distinctive import has been recorded and original authorities fully referred to. It may at best be a work of careful record and

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

instructive reference. There may not be much in the way of positive assertion and original contribution. A vigilant reader will however find for himself at every step that a note of warning has been sounded at every pitfall that may happen to come in his way in the form of a doubtful interpretation, a fanciful conjecture or a positively misleading meaning. Ordinarily, a Dictionary of a language is supposed to record sure and certain meanings of its words. They can be attested by authoritative literary and colloquial usage. But no such thing is possible in a Dictionary of the Vedas. It has to satisfy itself by honestly recording variety of opinion and critically questioning the validity of only such interpretations as may appear to be obviously wrong or improbable. To let this kind of renderings pass unlabelled could have not only not added anything to the present knowledge of an average student but on the other hand, inevitably, made confusion worse confounded. This having been done, literary equipment and critical acumen of a reader should stand him in good stead in forming his own views for himself. He will at a glance be in possession of a store of useful information which could only be possible for him to get by wading through hundreds of pages of obscure books and commentaries, some of which have even not yet seen the light of the day.

A remarkable peculiarity of this Dictionary is its tri-lingual composition. The Saṃskṛit Section which is really the main body of the work, is given the first place. The Hindi Section gives meanings only. It has been added for the use of such readers as not being well up in Saṃskṛit may find it rather difficult to follow the Saṃskrit Section. Last in order comes the English Section. It is in a way quite independent of the Saṃskṛit Section, for, whereas the latter includes every shade of meaning due to the Western as well as the Eastern interpreters, the former does not purport to take any notice of that interpretation which has not been advanced or taken advantage of by the Western scholars. The reason for this contrivance is not far to seek. Every Western student of the Vedas must need be conversant with the Saṃskṛit language, at least to the extent of being able to follow the Saṃskṛit Section of this Dictionary. But it is not to be expected that all Saṃskṛit Paṇḍits should know Western languages. It is with a view to benefit them by rendering their knowledge up-to-date and making them a-breast with modern criticism and method that the Saṃskṛit Section has in this way been enriched by the inclusion of the Western interpretations in its body. This scheme is intended to make it possible for general as well as critical scholars of the Vedas, all the world over, to derive from this Dictionary the maximum gain according to their needs.

And, in concluding this section, it may be useful to point out a necessary limitation in the nature of the present work. The Vedic language is known to us as recorded in the Saṃhitās, the Brāhmaṇas, the Āraṇyakas and the Upaniṣads. The Saṃhitās represent its oldest stratum and it is this which has been made the material-basis of this Dictionary. All available Saṃhitās, whether in printed or in manuscript form, have been utilised for

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

this purpose. Illustrative and parallel Brāhmaṇic contexts have, however, been given proper prominence, and in this manner, a substantial portion of the later Vedic stratum has also been dealt with. A complete lexicographical treatment of the same is intended to form the subject of a supplementary work.

IV General plan and arrangement.

Head-words or lexicographical elements are declinable substantives, namely, nominal, pronominal and adjectival bases, indeclinables, namely, prepositions, conjunctions, interjections, adverbs, verbal participles, gerunds and infinitives and, lastly, verbal radicals, the lowest common denominators of a long array and multitudinous variety of verbal formations. These different types have not been separately treated as they are done in a grammatical treatise. Here all words come in their alphabetical order. It is their individual treatment which will give a clue to their variety of grammatical function.

Before taking up the meanings of a word, its necessary grammar and etymology is given. Accent is marked and in the case of substantives, gender is indicated. This indication is based on the Vedic usage of a word and, in cases of departure from that usage in later times, a separate note has been added wherever required. In the etymological analysis, the Pāṇinian and the Nirukta-systems and the Brāhmaṇic etymologies on the one hand and modern contributions on the subject on the other hand, have been amply utilised. Where no commentary is available or the extant ones are silent, we have recommended certain etymologies of our own. These are, however, easily distinguishable from others whose source is always indicated.

In the arrangement of the meanings of a word, etymological and semantological sequence has been followed. It has not been possible to adhere to any strictly defined chronological classification. The reason is obvious. While some meanings of a word having remained popular in the Vedic period fell out of use in later times, others have been tenacious enough to come down to our own times and are easily discernible in our present day vernaculars. The history of every word has been traced down to the most recent times and purely later meaning have been marked off from the rest. Every meaning and its shade is followed by a complete indication of the source whence the same has been incorporated. In cases where no such reference be detectable, responsibility for hazarding those interpretations lies on our shoulders.

The Brāhmaṇas comprise among themselves a store-house of Vedic interpretation. Symbolical meanings, however, are also often attached to certain words. It sometimes becomes difficult to differentiate between the literal and the figurative explanations. It may be due to this, that most of the Western scholars have been viewing this literature with a doubtful eye. According to them, one never feels sure of the ground under

गुरुकुल कांगड़ी.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

one's feet. A healthy change is however apparent in this mentality. Due to etymological certitude, some Brāhmaṇic meanings can find their proper place in the regular categories of the renderings of a word, while purely figurative ones have to be relegated to the background. It is attempted to include within the compass of this work every line of this literature which may be of some help in understanding the Vedic texts. This measure will specially recommend itself to such scholars as are even to-day ready to accept the esoteric sense of the Vedic texts as their concomitant factor from the day of their dawn.

Then, in the case of a declinable stem, whether nominal, pronominal or adjectival, its actual Vedic forms are given. Case and number are indicated with each individual form. This may be an aid to the definitive knowledge of the extent of the actual vocabulary of and its usage in the early Vedic language. It will thus shed light on the history of the development of the Saṃskṛit language from the grammatical point of view.

In the case of indeclinables, it may not be possible to give much in the way of their etymology. It may even be doubtful if some kinds of them ever had had any etymology. Prepositions and conjunctions have a variety of significance. This is given as in the case of other words. Permanent linking of certain prepositions with certain verbs is noted in the treatment of the latter.

In the treatment of verbal roots, they have been classified on the basis of their actual Vedic forms. When no finite forms of a root are available, it has been described according to Pāṇini's Dhātu Pāṭha. Sometimes new meanings and even new roots have been proposed in order to rationalise certain etymologies. These have been properly incorporated and noted as such. The description of a verbal root also contains a complete record of its conjugational and derivative extensions and formations. These are separately printed as Head-words also for the benefit of those who may not themselves be able to connect a certain verbal form with its proper radical. When the treatment of a root lacks this family-record, it indicates that the same has not been *verbally* employed in the Vedas and that its incorporation in this work has been allowed in order to explain certain etymologies.

Of the Western commentators, some have hazarded their own interpretations, while others have tamely followed Sāyaṇa and other Indian Scholiasts. Of these the interpretations of the former class of scholars have been rendered into Saṃskṛit and Hindi. Authorities responsible for these have also been fully referred to. Its special advantage to such scholars as may not be knowing English or German has already been alluded to.

In the Hindi Section which comes next in order, all the meanings of a word as given in the Saṃskṛit Section are serially arranged. For reference to the authorities concerned, reader shall have to cast a glance

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

over the previous Section. There towards the end of the corresponding meaning-number, he will find without the least difficulty the reference required by him.

And, finally the English Section, meanings due to Roth, Maxmüller, Oldenberg, Whitney, Bloomfield, Macdonell, Pischel, Geldner and other Western scholars have been categorised and arranged according to the same principle as obtained in the Saṃskṛit Section. When any of the authorities has unavoidably chosen to throw the veil of obscurity on his interpretations or has discussed other commendable alternatives in a foot-note to a certain passage, the same has been properly sifted and allocated.

No apology is required for completing the description of a word by the addition of a few philological notes at the end. It may not be possible to do so in the case of every word. Even where it is done, it may be very rudimentary and even incomplete. This is inevitable when we consider how our knowledge in this direction is still very vague and meagre. Many equations held in high respect a few years ago, have been exploded for ever. When we tread on this kind of uncertain ground, it is better to err on the side of overcautiousness than unwittingly drift into pitfalls without any hope of rescue. The epoch of Indo-European hypothesis, born of enthusiasm, suddenly set free, seems to have ended with the last century. While none may take exception to the central thesis of the original linguistic unity of the nations inhabiting the continents of India and Europe, he will really be a bold man who thinks that we are in a position to connect every Saṃskṛit word with its cognate in the European group of languages. What is not actual to-day, may become possible to-morrow. But the present work cannot afford to go much out of its way and must remain content with recording sure and certain data only, though never so few and meagre.

The first part of this Section deals with cognate forms and comparative meanings so for as it has been possible to trace them in Indian languages beginning with Pāli-Prākṛit and coming down to present-day Vernaculers. References to authoritative works on these languages have occassionally been made. New meanings have been noted whereas such ones as have already been mentioned in the Saṃskrit Section, a back-reference by number has been deemed quite sufficient. In order to rouse philological interest among Indian Pandits and students of Saṃskṛit, this part has been printed in the Devanāgari script. The second part attempts to make a record of forms and meanings of connected words found in Zend and European languages.

V *Special critical apparatus.*

Head-words. A word is sometimes met in two or even more varying forms. It is either due to corruption at the hands of negligent scribes, or is a genuine case based on difference of significance. The latter is usually accompanied by a shift of accent. It is a case where the varying forms represent really separate words, for instance, A'pas (अपः) and Apa's

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अप:), and have consequently been treated as such. In the case of different form-records of a single word, that form which is more in congruity with the Padapāṭha and amenable to reasonable etymological analysis than other variants and is also the reading of the majority of the records, is put at the head of a Section. The variation of accent or letter is, however, indicated next to it inside square brackets (cf. अंसु [ध्री] ध्री, अंसुध्री). Similarly, Pádapāṭha-variations are recorded alongside of a Head-word and put within square brackets (cf. अरमणस् [अरऽमनस्]). This may shed light on the composition of a word according to the Padakāras and differing from later commentaries.

Etymologies. Regular derivations as enunciated in the Aṣṭādhyāyī or the Uṇādikoṣa will be referred by number to the book, the chapter and the aphorism of those works. But there are words, which though not directly taught, can be derived on the basis of general enunciation or some parallelism (cf. अंस, अंसुम् and अंहुर). For derivations of this type, the Uṇādikoṣa and Pāṇini will be referred to, either without quoting any specific enunciation or by noting a particular rule which is applicable to some parallel case (cf. अकव, कु⟶कव. यथा पा० ६।३।१०७). In modern conjectures, the radical alone is generally referred to and the same has been accordingly indicated here (cf. √ अश् for deriving अंश).

Categories and references. (*a*) Every category or sub-category of meanings bears a serial number or a shade-mark such as क, ख, etc. in the Saṃskrit Section and a, b, etc. in the English Section at its head and is followed by the names of an author or authors and the works where a word might have been interpreted as such.

(*b*) When a meaning has been taken from a particular Dictionary, a reference is made either to the name of the work or its author. When, however, it is common to many Dictionaries, it is indicated by using the abbreviations (L. and को०) which stand for Dictionaries in general.

(*c*) In the case of references to the VIII. Maṇḍala of the Ṛigveda and the Kāṭhaka Saṃhitā, the numbers are inclusive of the Khila Sūktas and the Paris'iṣṭa respectively.

Cross-references. (*a*) A Mantra may be found repeated in many Saṃhitās, commentaries on some of which may either never have been written or be not extant. In giving the meanings of a word occurring in a text of this nature a cross-reference is invariably made to its parallel texts, found elsewhere. This is done by using the usual sign of equation (cf. अंशु,–१ क). It is calculated to help in the elucidation of the texts concerned and thus extend the field of Vedic exegesis.

(*b*) Sometimes, a word occurs as a component part of a compound word. Commentaries, while explaining these compounds, often grammatically analyse their component parts and also comment upon them. These derivative meanings have also been noted in the separate Sections on those component parts. The name of the author concerned is put at the end of a meaning of this type and the context referred to inside ordinary round brackets after that

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(cf. अंहु, -५ while interpreting अंहुभेदी). This system of cross-references is intended to help in taking a comparative view of the Vedic texts and also throw every available side-light on the meanings of a word.

An omission in Hindi. Arrangement of meanings of a word follows its etymological analysis. The same suffix (cf. यत् in अंश्य) may denote different, though closely related, shades of significance. These are shown, separately in the Saṃskṛit Section, but in the treatment of the Hindi Section closely allied shades have been grouped together. Numerical correspondance between the two Sections has not however been allowed to suffer in any way (cf. अंश्य).

Signs and symbols. Familiarity with the following signs and symbols will at once help a reader in appreciating the critical value of the work as well as deriving maximum benefit from its use.

= It is the usual sign of equation and has been employed to mark parallel texts in cross-references (cf. अंश,-४).

√ It is the familiar radical-sign and has been used as such in the etymological Section and elsewhere (cf. √ अंश).

† This mark has been prefixed to such words and nominal or verbal forms as do not belong to the four principal Saṃhitās, the so-called four Vedas, but have on the other hand been incorporated in the body of the work from the other available Saṃhitās (cf. अंशभू).

‡ This mark is prefixed under the same circumstances with this difference that the accent, not having been marked in the original text, has been supplied so by the editor (cf. ‡ अंहोगृहीत).

( ) The round brackets have been used for the following purposes:—

(*a*) to enclose explanatory remarks based on the text of a commentator and incorporated in order to make his interpretation clear and intelligible (cf. अंशुमत्-८),

(*b*) to enclose supplementary notes by the editor to meet the same end as in (*a*). These notes are headed by the mark § (cf. अंशु-१२ ख), and, lastly,

(*c*) to enclose certain meanings which have been ascribed to a commentator by the editor on the basis of some obscure passages of the former. Other renderings of the passage may also be possible, though not probable. Such renderings are preceded by the mark § and followed by the author or authors concerned (cf. अंहस्स्-१).

? The question-mark has been used to denote the following specially:—

(*a*) When used after the name of an author it shows that we have not been able to understand him there with sufficient clearness (cf. अंसध्री-२ सा० ?).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(*b*) When used before the name of an author, it shows that he himself cherished a doubt in regard to the correctness of his interpretation (cf. अंसध्री, ? Wh.).

(*c*) When affixed to square brackets [ ] ? it shows that the meanings given inside the brackets ought to be taken with caution. They are inconsistent with the implications of grammar and accent.

(*d*) When used inside round brackets after 'पु० पा०' it shows that the readings concerned are too corrupt to be admitted as such (cf. अकंव and अकंवाभिः and in connection with the latter, अनिन्दितृभिः द०).

([ ]) Double brackets have been accasionally employed to explain certain parts of supplementary notes themselves.

* Sign has been affixed to such meanings as are entirely non-Vedic to differentiate them from others which may be Vedic or Vedic as well as later. It is very easy to make a note of purely Vedic meanings in as much as they are always followed by references to Vedic annotators and commentators. (cf. अंशु-२*).

— A thick dash, when preceding a reference indicates that the previous meanings also are to be referred to the same context (cf. अंहस्पत्य).

⟶ This stands for the change of the preceding form into the succeeding one i. e. the ādes'a (आदेश) of the Pāṇinian system (cf. अकंव, कु⟶कव).

' ' Inverted commas are used to separate grammatical explanations, the so called Vigraha (विग्रह) from the meaning proper in support of which and for the sake of amplification whereof, they are usually given (cf. अंसध्री; 'अंसान् पार्श्वान्...').

o Sign is put at the top of words to the right or left according as their etymology has to come at its proper place or has already been given. This is a device to avoid unnecessary repetition.

§ This mark indicates remarks for which the editor is responsible.

VI Extent of reference.

The following texts, commentaries and independent treatises have been used and referred to wherever necessary, in the preparation of this work. Some of these works have not yet been properly edited or printed, and have been specially procured in the manuscript form. Some of the commentaries are older than the works of Sāyaṇa, and their inclusion in this work immensely enhances its value from the point of view of the history of Vedic interpretation. In the presence of these works, the great Mādhavīya enterprise ceases to enjoy that exclusive character which has heretofore been attached to it. In fact, the saying that the link between the traditional meaning and Sāyaṇa's interpretation had been broken, loses much of its weight. He really comes in the middle of a line of able commentators.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

He is preceded as well as followed by a number of writers who devoted themselves to the preservation and expansion of Vedic meanings, handed down to them from thousands of years. The names of the works referred to are now arranged in two groups accordings as they are in Saṃskṛit or not in Saṃskṛit but in German, English or any other language.

I group: Saṃskrit and Devanagari.

(क) मूलभूतं वैदिकसाहित्यम्—(१) ऋग्वेदः (२) यजुर्वेदः (क) माध्यन्दिन- (ख) काण्व- (ग) काठक- (घ) मैत्रायण- (ङ) कपिष्ठल- (च) तैत्तिरीय-शाखान्वितः (३) सामवेदः (४) अथर्ववेदः (क) शौनक- (ख) पैप्पलाद-शाखायुतः ।

(ख) ब्राह्मणग्रन्थाः—(१) ऐतरेय-ब्राह्मणम् (२) शाङ्खायन० (३) शतपथ० (४) तैत्तिरीय० (५) ताण्ड्य० (६) दैवत० (७) षड्विंश० (८) मन्त्र० (९) संहितोपनिषद्० (१०) आर्षेय० (११) जैमिनीय-आर्षेय० (१२) जैमिनीय-तलवकारोपनिषद्०(१३) वंश० (१४) गोपथ० ।

(ग) आरण्यकानि—(१) ऐतरेय-आरण्यकम् (२) शांखायन० (३) तैत्तिरीय० ।

(घ) उपनिषदः—(१) ईश-उपनिषद् (२) केन० (३) कठ० (४) प्रश्न० (५) मुण्डक० (६) माण्डूक्य० (७) तैत्तिरीय० (८) ऐतरेय० (९) छान्दोग्य० (१०) बृहदारण्यक० (११) श्वेताश्वतर० (१२) कौषीतकी०—अन्याश्च यथावसरं निर्देशपुरस्सरमुपयुक्ताः ।

(च) श्रौतसूत्राणि—(१) आश्वलायन-श्रौतसूत्रम् (२) शांखायन० (३) कात्यायन० (४) बौधायन० (५) सत्याषाढ० (६) आपस्तम्ब० (७) मानव० (८) मानवचयन० (९) वैतान० (१०) द्राह्यायण० (११) लाट्यायन० (१२) आर्षेयकल्प० ।

(छ) गृह्यसूत्राणि—(१) आश्वलायन-गृह्यसूत्रम् (२) शाङ्खायन० (गृह्यसंग्रहः) (३) बौधायन० (४) पारस्कर० (५) आपस्तम्ब० (६) मानव० (७) हिरण्यकेशीय० (८) वाराह० (९) गोभिल० (१०) खादिर० (११) जैमिनीय० (१२) भारद्वाज० (१३) द्राह्यायण-गृह्यवृत्तिः (१४) कौशिक० ।

(ज) प्रातिशाख्यानि—(१) ऋग्वेद-प्रातिशाख्यम् (२) शुक्लयजुः० (३) तैत्तिरीय० (४) अथर्व० (५) चतुरध्यायी (अ० प्रा०) (६) पुष्पसूत्रादीनि च सामसम्बन्धीनि ।

(झ) निघण्टु-निरुक्ते—(१) निघण्टुः देवराज-यज्ववृत्तियुतः (२) निरुक्तं दुर्ग-स्कन्दमाहेश्वरवृत्तिभ्यां समेतम् ।

(ञ) व्याकरणग्रन्थाः—(१) अष्टाध्यायी (२) महाभाष्यं प्रदीपोद्योतवृत्तियुतम् (३) धातुपाठः (४) उणादिकोषः (५) सिद्धान्तकौमुदी ।

(ट) (१) बृहद्देवता (२) बृहत्सर्वानुक्रमणी, अन्यच्चर्ग्विधानप्रभृत्यानुषङ्गिकं ग्रन्थजातम् ।

(ठ) अन्यत् साहित्यम्—(१) बौधायनापस्तम्बादीनां धर्मसूत्राणि । न्याय-योग-सांख्य-वैशेषिक-पूर्वोत्तरमीमांसा-दर्शनानि । (२) मन्वादयः स्मृतयः । (३-४) रामायणम्-महाभारतम् (५) भविष्य-वामन-मार्कण्डेयादीनि पुराणानि (६) कालिदास-भवभूति-दण्डि-प्रभृतीनां रघुवंशादीनि काव्यानि यथासम्भवमुद्धृतानि ।

(ड) भाष्याणि—(१) ऋग्वेदे-वेङ्कटमाधव (हस्त०)-उद्गीथ (मं० १०)-स्कन्द (मं० १)-आनन्दतीर्थ (मं० १-१६४). सायण-दयानन्द० (२) यजुः-शुक्ले उव्वट-महीधर-दयानन्द० (३) यजुः-काण्वशाखायां सायण० (४) तैत्तिरीये सायण-भट्टभास्कर० (५) सामवेदे भरतस्वामि-सायण० (६) अथर्ववेदे-सायण० । अथ ब्राह्मणग्रन्थानां सायणभट्टभास्करादिकृतानि, मीमांसादिग्रन्थानां शबर-कुमारिल-शंकररामानुजादिकृतानि भाष्याण्यपि यथावसरमुपयुज्यन्ते ॥ शब्दसूची-ग्रन्थाः (७) उपनिषद्वाक्यकोषः 'याकव' इत्यस्य (८) ब्राह्मणवाक्यकोषो हंसराजस्य ।

(ढ) कोशाः—(१) संस्कृते वाचस्पत्य-शब्दकल्पद्रुम-वैजयन्ती-मेदिनी-अमर-(हेमचन्द्रस्य) अनेकार्थ०-अभिधान-चिन्तामणि०-(हलायुधस्य) अभिधानरत्नमाला-नानार्थार्णववैद्यकशब्दसिन्धुप्रभृतयः (२) 'पाली' भाषायाम् अभिधानप्पदीपिका (३) प्राकृते पायलच्छीनाममाला-प्राकृतशब्दार्णव-अर्धमागधी-अभिधानराजेन्द्रादयः (४) अपभ्रंशे सनत्कुमारचरित-भविष्यदत्तकथा-शब्दसंग्रहः (५) तथा हिन्दी, गुजराती, बंगलादि भाषाओं के 'हिन्दी शब्दसागर'; 'गुजराती विश्वकोषादि' ग्रन्थ ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

II group: Works in English and other languages.

i. *Translations and comments by* (1) Grassmann (2) Ludwig (3) Oldenberg (4) Max müller (5) Macdonell (6) Geldner (7) Pischel Whitney (9) Bloomfield (10) Muir (11) Bergaine (12) Griffith (13) Keith (14) Kaegy (15) Hillebrandth (16) Leumann (17) Zimmermann (18) Peterson and others.

ii. *Dictionaries, Indexes and concordances* (1) The Saṃskṛit Wörterbuch by Otto Böhtlingk and R. Roth (2) The new Saṃskṛit Wörterbuch by Otto Böhtlingk (3) Nachträge to (no. 2) by Schmidt (4) Wörterbuch zum Ṛigveda by Grassmann (5–9) The Saṃskṛit–English Dictionaries by Benfey, Monier, Apte, Macdonell and Wilson (10) The Vedic Index by Keith and Macdonell (11) The Vedic Concordance by Bloomfield. (12–13) The Pāli Dictionaries by Hellmersmith and Stead.

iii. *The important works on Philology.* (1) The Comparative Grammar by Brugmann (2) Etymologisches Wörterbuch der Saṃskṛit Sprache by Ernst and Julius Leumann (3) A manual of Saṃskṛit Phonetics by Uhlenbeck (4) The Eu-Aryan Roots by Baily, and other works.

iv. *Some important Journals* of the different Oriental Societies and *Proceeding books* of various Oriental conferences have been consulted whenever necessary.

The Vedic As'rama, Lahore,
1-8-1929.

Vis'va Bandhu.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

११०/६२ २३०२२

Abbreviations. सङ्केत-सूची.

Knowledge of the following abbreviations will be useful in following the Saṃskṛit and the English Sections of this Dictionary. They have been arranged according to the Devanāgarī-alphabetical order.

(क) ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तॄणां भाष्यकृदादीनां वा।

अ०=A.=अथर्ववेदः
अनु०=Anu.=अनुक्रमणी
अने०=अनेकार्थसंग्रहः (हेमचन्द्रस्य)
अभि०=अभिधानचिन्तामणिः (हेमचन्द्रस्य)
अभिधा०=अभिधानरत्नमाला (हलायुधस्य)
अभिप्प०=अभिधानप्पदीपिका (पालीकोषः)
अभिरा०=अभिधानराजेन्द्रः (मागधीकोषः)
अम०=अमरकोषः
अर्द्धमा०=अर्द्धमागधीकोषः
अर्वा०=अर्वाचीनाः modern philologists.
आ०=Ār.=आरण्यकम्
आत्मा०=आत्मानन्दः
आन०=आनन्दतीर्थः
आप्०=Āp.=आपटे-कोषः
आप०=Āpa.=आपस्तम्ब०
आर्ष०=Ārṣ.=आर्षेयः
आश्व०=Āś.=आश्वलायनः
इन्ड०=Ind.=इन्डेक्सः Index.
ई०=Īś.=ईशोपनिषद्
उ०=उव्वटः
उणा०=उणादिकोषः
उत्त०=Ut.=उत्तरार्चिकः
उद्गी०=उद्गीथः
उप०=Up.=उपनिषद्
ऋ०=Ṛi.=ऋग्वेदः
ऋरे०=ṚiṚp.=ऋग्वेद रेपिटीशन Ṛi. Repetition (Bloomfield).
ऐग्०=Egg.=ऐग्लिङ्गः Eggeling.
ऐत=Ait.=ऐतरेय०
ओ०=Ol.=ओल्डनबर्गः Oldenberg.
क०=Kaṭ.=कठोपनिषद्
कपि०=KpS.=कपिष्ठलसंहिता
का०=KS.=काठकसंहिता
कात्या०=कात्यायनः
काशि०=काशिकावृत्तिः
की०=Kt=कीथः Keith.
कुमा०=कुमारिलः (मीमांसायाम्)
के०=Ke.=केन०
केग्०=Kg.=केगी Kaegy.
कैय०=कैय्यटः
को०=कोषाः (सामान्येन)
कोल्०=Col.=कोल्ब्रुक् Colbrook.
कौ०=Kauṣ=कौषीतकि०
कौशि०=Kaus'.=कौशिकसूत्रम्
क्षीर०=क्षीरस्वामी (अमरकोषे)
खादि०=Khād=खादिरगृह्यसूत्रम्
गी०=गीता
गुज=गुजराती
गृ०=Gṛih.=गृह्यसूत्रम्
गैल्०=Gel.=गैल्नरः Geldner.
गो०=Gop.=गोपथब्राह्मणम्
गोभि०=Gob.=गोभिलगृह्यसूत्रम्
ग्रा०=Gra.=ग्रासमेनः (ऋ० कोषः) Grassmann.
ग्राम०=Gram.=व्याकरणम् Grammar.
ग्रि०=Gri.=ग्रिफिथः Griffith.
ग्रीय०=Grie.=ग्रीयरसनः G. Grierson.
छा०=Chhān.=छान्दोग्योपनिषद्
जा०=Jāb.=जाबालोपनिषद्
जै०=Jaim.=जैमिनीय०
तां०=Tāṇḍ.=ताण्ड्यब्राह्मणम्
तै०=TS.=तैत्तिरीयसंहिता.
(तै०=T.=तैत्तिरीय०)
त्सि०=Zim.=त्सिमरमेनः Zimmermann.
द०=दयानन्दः
दर्श०=दर्शनम्
दु०=दुर्गवृत्तिः
दे०=देवराजयज्वा
दैव०=Dait.=दैवतब्राह्मणम्
द्रा०=Drā.=द्राह्यायणम्
ध०=Dhar.=धर्मसूत्रम्
ना०=नाटकम्
नाना०=नानार्थार्णवकोषः
नि०=Nigh=निघण्टुः
न्यूबो०=NB.=न्यू सैंट पीटर्सबर्ग-संस्कृतकोषः the minor St. Petersburg Lexicon by Böhtlingk.
पद०=Pad.=पदपाठः
पंजा=पंजाबी

पुस्तकालय गुरुकुल काँगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परि०=परिशिष्टम्
पाय०=पायलच्छिनाममाला
पा०=Pān.=पाणिनिः
पार०=पारस्करगृह्यसूत्रम्
पि०=Pis.=पिशलः Pischel.
पिट०=Peter.=पिटर्सनः Peterson.
पुरा०=पुराणम्
पु०पा०=पुस्तकपाठः
पुष्प०=पुष्पसूत्रम्
पू०=Pūr.=पूर्वार्चिकम्.
प्र०=Praś.=प्रश्नोपनिषद्
प्रा०=Prāt.=प्रातिशाख्यम्
प्राकृ०=प्राकृतम्
प्राकृश०=प्राकृतशब्दमहार्णव–कोषः
बंग०=बंगला
बर०=Ber.=बरगेनः Bergaine.
बृह०=Brih.=बृहदारण्यकोपनिषद्
बृहत्०=Briht.=बृहद्देवता
बेन्०=Ben.=बेनफे Benfey.
बोरो०=BR.=बोहटलिङ्करोथ–संस्कृत-कोषः Samskrit-Wörterbuch by Böhtlingk & Roth.
बौ०=Baud.=बौधायन०
ब्र० सू०=ब्रह्मसूत्रम्
ब्रा०=Br.=ब्राह्मणम्
ब्राह्म०=ब्राह्मणसर्वस्वम् (हलायुधस्य)
ब्लू०=Bl.=ब्लूमफील्डः Bloomfield.
भ०=भरतस्वामी
भव०=भवस्वामी
भा०=भास्करः (भट्टः)
भार०=Bhārd.=भारद्वाज०
भाष्य०=भाष्यम्
भू०=Intro.=भूमिका Introduction.
मं०=Mant.=मंत्र०
म०=महीधरः
मभा०=MBh.=महाभारतम्
मरा=मराठी
महा०=महाभाष्यम्
मां०=Māṇd.=माण्डूक्योपनिषद्
मा०=वेंकटमाधवः
माग=मागधी
मान०=Mān.=मानवश्रौतसूत्रम्.
मीमा०=(पूर्व) मीमांसा
मुण्ड०=Muṇd.=मुण्डकोपनिषद्
मेदि०=मेदिनी
मै०=MS.=मैत्रायणीसंहिता
मैक्०=Mac.=मैक्डोनलः Macdonell.
मैक्स=Max.=मैक्स मूलरः Max müller.
मैत्री०=मैत्र्युपनिषद्
मो०=Mon.=मोनियर-कोषः Monier William's Samskṛit-English Dictionary.
म्यो०=Muir.=म्योर–ओरिजिनल संस्कृत टेक्स्ट् (Muir's O. S. T.).
य०=Y.=यजुर्वेदः
या०=Yās.=यास्कस्य निरुक्तम्
याज्ञ०=याज्ञवल्क्यस्मृतिः
रा०=रामानुजः
रीड०=Read.=रीडर Reader.
रामा०=Rām.=रामायणम्
लां०=Lan.=लानमैनः Lanman.
ला०=Lāt.=लाट्यायनः
लुड्०=Lud.=लुडविशः Ludwig.
ल्यू०=Leu.=ल्यूमानः Leumann.
वं०=Vanś.=वंशब्राह्मणम्
वरा०=वराहमिहिरसंहिता
वा०=वार्तिकम् (कात्यायनस्य)
वाच०=वाचस्पत्यकोषः
विल्०=Wil.=विल्सन-कोषः Wilson's Samkṛit-English Dictionary.
वै०=Ved.=वैदिकम्० Vedic.
वै० इन्ड०=Ved. Ind.=वैदिक-इन्डेक्सः Vedic Index by Keith & Macdonell.
वैज०=वैजयन्ती.
वैता०=Vait.=वैतान०
वैद्यश०=वैद्यकशब्दसिन्धुः
विश्व०=विश्वकोषः
श०=S'Br.=शतपथब्राह्मणम्
शं०=शङ्करः
शब्द०=शब्दकल्पद्रुमः
शब्दसा०=शब्दसागरः
शब०=शबरः (मीमांसायाम्)
श्मि०=Schmi.=श्मिद् R. Schmidt. (nachträge zum SK. Wörterbuch von Otto Böhtlingk.)
श्रौ०=S'rau.=श्रौतसूत्रम्
श्वे०=S'vet.=श्वेताश्वतरोपनिषद्
षड्०=Ṣad.=षड्विंशब्राह्मणम्
सत्य०=Saty.=सत्याषाढ०
संहि०=Saṃh.=संहितोपनिषद्ब्राह्मणम्
सा०=Sāy.=सायणः
सामवि०=Sāmvi.=सामविधानं ब्राह्मणम्
सू०=Sūtr.=सूत्रम्
सिद्धा०=सिद्धान्तकौमुदी

Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्क॰=स्कन्दस्वामी
स्टू॰=Stu.=स्टूडियन् Studien (of Pischel & Geldner)
स्टेड॰=Stead=स्टेड इत्यस्य पालीकोषः Pāli Dictionary by Stead.
स्मृ॰=Smṛi.=स्मृतिः
ह॰=हलायुधः
हस्त॰=Ms=हस्तलेखः
हिं=हिन्दी
हिर॰=Hir.=हिरण्यकेशि॰
हिल॰=Hill.=हिलेब्रेण्ड्थ Hillebrandth.
हैल॰=Hell.=हैल्मरस्मिथ इत्यस्य पालीकोषः Hellmersmith's Pāli Dictionary.
ह्वि॰=Wh.=ह्विटने Whitney.

(ख) व्याकरणादिसङ्केतसूची ॥

अदा॰=अदादिगणः
अव्य॰=अव्ययम्
आ॰=Ā.=आत्मनेपदम्
आशी॰=आशीर्लिङ्
इ॰=इत्यादिः
उत्त॰=उत्तमः
उभ॰=U.=उभयपदी
एक॰=एकवचनम्
कण्ड्वा॰=कण्ड्वादिः
क्रि॰=क्रियापदम्
क्र्या॰=क्र्यादिः
च॰=चतुर्थी विभक्तिः
चुरा॰=चुरादिः
जुहो॰=जुहोत्यादिः
टि॰=टिप्पणम्
तना॰=तनादिः
तुदा॰=तुदादिः
तृ॰=तृतीया विभक्तिः
त्रि॰=त्रिलिङ्गम्
दिवा॰=दिवादिः
द्र॰=द्रष्टव्यम्
द्वि॰=द्वितीया विभक्तिः
द्विव॰=द्विवचनम्
न॰=नपुंसकम्
पं॰=पञ्चमी विभक्तिः
प॰=P.=परस्मैपदम्
पु॰=पुरुषः
पुँ॰=पुल्लिङ्गम्
पू॰=पूर्ववृत्
प्र॰=प्रथम॰
प्राति॰=प्रातिपदिकम्
बहु॰=बहुवचनम्
भ्वा॰=भ्वादिगणः
म॰ पु॰=मध्यमः पुरुषः
रुधा॰=रुधादिगणः
वि॰=विशेषणम्
विधि॰=विधिलिङ्
ष॰=षष्ठी विभक्तिः
सं॰=संबोधनम्
स॰=सप्तमी विभक्तिः
स्त्री॰=स्त्रीलिङ्गम्
स्वा॰=स्वादिगणः

(ग) *Grammatical and other Abbreviations.*

abl. = ablative case.
acc. = accusative.
accord. = according.
act. = active voice.
adj. = adjective.
adv. = adverb.
Ang. Sax. = Anglo-Saxon.
anom. = anomalous.
aor. = aorist.
Ara. = Arabic.
Arm or Armor. = Armorican or the language of Britany.
Armen. = Armenian.
Boh. = Bohemian.
Bret. = Breton.
ca. = case.
caus. = causal.
cf. = confer, campare.
comm. = commentator or commentary.
comp. = compound.
compar. = comparative degree.
cond. = conditional.
dat. = dative.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

den. = denominative or nominal verb.
desid. = desiderative.
dimin. = diminutive.
du. = dual number.
e. g. = exempli gratiā, 'for example.'
Eng. = English.
etym. = etymology.
f. = feminine gender.
ffl. = following.
f. n. = foot notes.
fr. = from.
Fren. = French.
fut. = future.
Gaël. = Gaëlic.
gen. = genitive case.
Germ. = German.
Gk. = Greek.
Goth. = Gothic.
ib. = as preceding.
Icel. = Icelandic.
id. = the same meaning as that of a preceding word.
i. e. = id. est. 'that is'.
impers. = impersonal.
impr. = imperfect.
imper. = imperative.
ind. = indeclinable.
inf. = infinitive mood.
instr. = instrumental case.
intens. = intensive.
Ion. = Ionic.
It. = Italian Language.
irr. = irregular.
L. = Lexicons (in general).
Lat. = Latin.
Lett. = Lettish.
lit. = literally.
Lith. = Lithuanian.
loc. = locative case.
m. = masculine gender.
Ms. Mss. = Manuscript, Manuscripts.
Myth. = Mythology.
N. = Name.
n. = neuter gender.
nt. = notes.
nom. = nominative case.
onomat. = onomatopoetic 'i. e. formed from imitation of sounds.'
opp. to. = opposed to.
opt. = optative.
p. = page.
part. = participle.
pass. = passive voice.
per. = person.
Pers. = Persian.
pf. = perfect tense.
pl. = plural number.
pot. = potential.
PP. = Past Participle.
PPP. = Past Passive Participle.
ppf. = plu-perfect.
pres. = present tense.
pro. = pronoun.
Pruss. = Prussian.
q. v. = quod vide 'which see.'
red. = reduplication.
rt. rts. = root, roots.
tra. = translation.
Russ. = Russian.
Sax. = Saxon.
Scot. = Scotch or Highland-Scotch.
sing. = singular.
Slav. = Slavanic.
subj. = subjunctive.
subst. = substantive.
suff. = suffix.
superl. = superlative degree.
vb. = verb.
w. r. = wrong readings.
voc. = vocative case.
Zd. = Zend.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओ३म्

अथ वैदिक-शब्दार्थपारिजातः

A COMPLETE ETYMOLOGICAL DICTIONARY OF THE VEDIC LANGUAGE.

√अंश अंश विभाजने अदन्त चुरा० को० ॥

To divide, distribute.

अंश पुँ० √अंश + कर्मणि घञ्, कर्तरि अच्, भावे घञ्, आद्युदात्तः पा० ६।१।२०३; √अश् ग्रा० मो०; 'अंशः=अंशुः (√अश्- √अन् + शम्) या० १२। ३६ ॥,' २।५॥

१ भागः मा० ऋ० २।११४॥ सा० द० तै० ७।१।६।२॥ ऋ० ७।३२।१२॥ इन्द्राणी पत्या सुजितं जिगायोदंशेन पतिविद्ये बिभेद का० ८।१७॥ इन्द्राणी देवी सुभगा सुपत्नी । उदंशेन (=एकदेशेन सा० भा०) पतिविद्ये जिगाय तै० ब्रा० २।४।२।७॥ अंशभागौ तु वण्टके अम० २।९।८९॥ अवयवो भागः, वण्टो विभागो भागोऽशः अने० २।५४३॥ अभि० १०६॥ वैज० शब्द० वाच० ॥ तद्दासैरेव दातव्यं स्वतोंशतः मनुः ८।४०५॥—क जयलक्षणो भागः सा० अ० ७।५२।४॥ विजितद्रव्यभागः ओ० ग्रि० ऋ० १।११२।१॥ बेन्० मो० ॥—ख सत्यङ्कारलक्षणो मूल्यभागः बोरो० ऋ० ३।४५।४॥—ग रिक्थात्मको भागः ग्रा० न्यूबो० ऋ० ३।४५।४॥ अनंशौ क्लीबपतितौ मनुः ९।२०१॥ सकृदंशो निपतति ९।४७॥ एकांशः..., चतुरोंऽशान् हरेत्...त्रीनंशान्...हरेद्व्यंशम् ९।१५०, १५१,१५३॥ पत्न्यः कार्याः समांशिकाः याज्ञ० २।११५॥ —घ* ब्रह्मांशिनो जीवरूपो भागः§ । अंशो नानाव्यपदेशात् ब्र० सू० २।३।४३॥ अंशः पादो भाग इत्यनर्थान्तरम् शां० २।३।४४॥ ममैवांशो...जीवभूतः गी० १५।७॥ यो ह खलु वावैतस्यांशोऽयं यश्चेतनमात्रः प्रतिपूरुषं क्षेत्रज्ञः...मै० उप० २।५॥—ङ* ब्रह्मांशिनस्त्रिमूर्त्तिलक्षणो भागः§ । अस्य तामसोंऽशोऽसौ...योऽयं रुद्रः...राजसोंऽशो...ब्रह्मा...सात्त्विकोंऽशो...विष्णुः मै० उप० ५।२॥—च परमाणुरूपो भागः द० ? य० १०।५॥—छ पक्षः बोरो० ग्रा० ऋ० १।१०३।४;११२।१॥ ह्वि० अ० ७।५२।४॥ मो० ॥—ज* भाज्याङ्कः को० । अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ ली० ॥ कोल्० बीज० १३ ॥—झ* वृत्तस्य षष्ठ्यधिकत्रिशततमो भागः वाच० शब्द० ॥—२ पणः, ग्लहः न्यूबो० मो० ऋ० ५।८६।५॥ इन्द्रश्च रुशमाचांशं (=पणं सा०) प्रास्येताम् तां० २५।१३।२॥—३ भाजकः, पृथक् २ यथाधिकारफलप्रदः§ ऋ० २।११४॥—क विभाजकः द० य० ३३।५४॥ ? ऋ० ५।४२।५॥—ख समभागग्रहीतृत्वेन परस्परं विभाजकः, समांशभाक् ग्रि० ऋ० ५।८६।५॥—ग (§दुष्टानां पापफलोपभोगाय पृथक्करणात्) सम्यग्घातकः द० ? ऋ० २।२७।१॥—घ (§तत्तत्फलभागित्वेन लोकानां पृथक् २ विभाजकः) प्रेरकः द० ? ऋ० २।११४ ॥—४ 'पुण्यपापयोस्तत्फलदानस्य विभाजयितृत्वेन' (म० य० १०।५) आदित्यानामन्यतमोऽदितिपुत्रः सा० ऋ० २।२७।१=उ० म० य० ३३।५४=का० ११।१२=या० १२।२६॥ अदितिर्वै प्रजाकामौदनमपचत् सोच्छिष्टमाश्नात्तस्याः अर्यमा...मित्रः ...वरुण...अंशश्च भगश्चाजायेताम् मै० १।६।१२=तै० ब्रा० १।१।९।२॥ अंश...तान्येतान्यादित्यनामानीत्याचक्षते श० ५।३।५।९॥ मभा० १।२५२३॥—क सूर्यमूर्त्यन्तरभूत एतन्नामको देवः सा० ऋ० २।११४॥—५* यदुवंशीयो नृपविशेषः को० ॥—६* विभाजनम् अने० २।५४२॥

अंशः अंशाः—प्र० एक० बहु०; अंशम् अंशाऽइव, अंशान्—द्वि० एक० द्वि० बहु०; अंशेन—तृ० एक; अंशाय—च० एक० ॥

CC-0. In Public D...

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१ भाग **क** जीत का भाग, जीते हुए द्रव्य का भाग **ख** साई, बयाना **ग** पैतृक सम्पत्ति का भाग **घ*** ब्रह्म का जीवरूपी भाग **ङ*** ब्रह्म का तीन मूर्तियों में से एक भाग **च** परमाणुरूपी भाग **छ** पक्ष, पार्टी **ज*** भाज्य अंक, भिन्नमें लकीरके ऊपर की संख्या जैसे ½ **झ*** ३६० भागों में विभक्त वृत्त का कोई एक भाग **२** पण, शर्त, दाव **३** बांटनेवाला, हिस्सा करनेवाला **क** विभाग करनेवाला **ख** भाईवाल, हिस्सेदार **ग** 'दुष्टोंको पाप का फल भुगाने के लिये पृथक् करने के कारण' भली प्रकार नाश करनेवाला ? **घ** 'उन २ पापपुण्यों के फलों को पाने के लिये जनताको विभक्त करने के कारण' प्रेरणा करनेवाला ? **४** बारह आदित्यों में से एक का नाम **क** सूर्यका अधिष्ठातृ देवता **५*** यदुवंशीय विशेष राजा का नाम **६*** बांटना।

1 A portion part, share BR. Gra. Gel. Mon. Gri. Ṛi. vii, 32, 12. ii, 19, 5. x, 31, 3. A. xi, 1, 5.—a) A share of booty or spoil Ol. Gri. Ṛi. i, 112, 1. Ben.—b) Partition, inheritance Gra. NB. Ṛi. iii, 45, 4.—c) Earnest money BR. Ṛi. iii, 45, 4.—d) Side, party BR. Gra. Ṛi. i, 102, 4.;112, 1. Wh. A. vii, 52, 4.—2 Stake (in betting) NB. Mon. Ṛi. v, 86, 5.—3 A partner Gri. Ṛi. v, 86, 5.—4 'Distributor' an epithet of one of the Ādityas, son of Aditi BR. Gra. Ol. Gri(f.n.), Ṛi. ii, 1, 4.; 27, 1. v, 42, 5. Y. x, 5. xxxiv, 54. A. vi, 4, 2.—5* The numerator of a fraction BR. NB. etc. Sometimes used for fraction itself Wil. Ap.—6* A degree of latitude or longitude L.—7* An act of division BR.

i क. **अंस** पाली-१ हैल०, स्टेड०; प्राकृ—अर्धमाग-माग-१ पाय० अर्द्धमा० अभिरा० प्राकृश०; पंजा-१ स्लोकः, सन्तानः, अप्रमेयम्; हिं० १-६;

ख. **अंश** मरा, गुज-१; बंग-१,-६, अंगम्।

ii Zd. **aṃsa** *part, share; party.*

†**अंशभू** वि० पुँ० °अंश + √२भू + क्विप् ॥

'अंशस्य भविता प्राप्ता, अंशं प्राप्नुवन्' दायादः, सहायः भा० तै० ६।४।८।२॥ वरुणस्ते अस्त्वꣳशभूः... मित्रस्ते अस्त्वꣳशभूः । वायुष्टे अस्त्वꣳशभूः (=अंशस्य भावयिता मा० सा०) तै० ब्रा० ३।७।९।१॥

अंशभुवा (वरुणेन)—तृ० एक० ॥

भाईवाल, सहभागी, सहायक।

Partner, associate, helper NB. Mon. Kt. TS. vi, 4, 8, 2.

†**अंशप्रास** पुँ० °अंश—प्रास (प्र + √२अस् + घञ्, अण्)॥

१ अंशस्य प्रासः श्मि०;—२ अंशं प्रास्यति§;—मै० १।६।१२॥

अंशप्रासः—प्र० एक० ॥

१ अंश का फेंकना २ अंश को फेंकनेवाला।

Ams'a's throw or cast Schmi. MS. i, 6, 12.

अंशु पुँ० √१,२अश् + कु नुम्; √अंश + कु; √१ अम् + उ शकारोपजनः;—उणा० । (√१ अश्— √अन् + शम्) 'शमष्टमात्रो भवति, अननाय शम्भवतीति वा या० २।५'॥

१ सोमः मा० ऋ० १।१२५।३॥४।१।१९॥ भ० साम० पू० ५।२।४।७॥ द० ऋ० २।१३।७।३॥-**क** सोमस्यांशः,—सूक्ष्मावयवः,—लतावयवः । सोमस्यैवांशुम् या० १०।३३=ऋ० १०।१४९।५॥ दु० २।५ (ऋ० १०।९४।९) ॥ सा० ऋ० १।९१।१७॥३।४८।२॥ भा० सा० तै० १।३।६।१॥ तै० ब्रा० १।४।७।५॥ उ० म० य० ७।१=का० ४।१॥ श० ४।१।१।९॥ अꣳशुरꣳशुस्ते देव सोमाप्यायताम् का० २।८=य० ५।७॥ यस्ते अꣳशुर्बाहुच्युतोऽधिषणाया उपस्थे का० ३५।८॥ श० ४।२।५।१॥ उभये वा एते...देवाश्चासुराश्च तान्न व्यजानात्...। स देवानꣳशूनकरोत् । तानभ्यषुणोत् । तान्पवित्रेणापुनात् । तान्परस्तात्पवित्रस्य व्यगृह्णात् । ते ग्रहा अभवन् तै० ब्रा० १।४।१।१॥ गायत्री वै सोममपहरत् श्येनो भूत्वा तस्य सोमरक्षिरनु विसृज्य नखमच्छिनत्ततो योंऽशुरमुच्यत स पूतिकोऽभवत् का० ३४।३॥ तै० ब्रा० १।४।७।५॥-**ख** सोमस्य रसात्मको भागः उ० म० य० २०। २७॥-**ग** (सोमस्य) रसभावः सा० ऋ० ९।९७।१४॥ साम० उ० २।१।१।२॥-**घ** (सोम-) ग्रहः, तदाख्यो हविर्विशेषः । (सोमप्रकरणे प्रसिद्धः, सोमाधारात् पवित्राद् ग्रहपात्रेण चमसेन ग्राह्यं २ हूयमानत्वादेतानि हवींषि ग्रहा इत्युच्यन्ते, अंशुश्चैतेषामन्यतमो ग्रहः) म० य० १८।१९=का० १८।११॥ अꣳशुर्वै नाम ग्रहः श० ४।१।१।२॥ स येनैव पात्रेणाꣳशुं गृह्णाति ११।५।९।६॥ सोमाय स्वाहेति तदस्य स्वाहाकारेणैवाꣳशवः पूताः भवन्ति सर्वे वा एष ग्रहः ४।१।१।१५॥ श्मि० ॥-**ङ** सोमस्य=चन्द्रस्यांशस्तज्जो बुधः सा० अ० ७।८।६।३॥—२*सूत्रादिसूक्ष्मांशः अने० २। ५३०॥ वैज० वाच०॥—३* वेशः ॥ धरिणी ॥ शब्द०॥—४ किरणः सा० अ० १९।६।१६॥ द० ऋ० ५।४३।४॥ य० १७।८९॥ शं० कौ० उप० २।८॥ अम० १।२।३३॥ अने० २।५३०॥ अभि० २।१३॥ वैज० वाच० ॥—५ दीप्तिः, प्रभा सा० ऋ० १।४६।१०॥ ४।५८।१॥ मेदि० ॥ चण्डदीधितिः अने० २।५३०॥—६ सूर्यः द० ऋ० ४।५८।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१॥ य० १८।१९॥ अभि० २।९॥ वैज० ॥—७ चन्द्रमाः दु० ७।१७ (=ऋ० ४।५८।१)॥ ५।११=यथादित्यां(या० पु० पा० यथा देवा...) अᳲशुमाप्याययन्ति यथा-क्षितिमक्षितयः पिबन्ति...मै० ४।९।२७॥४।१२।२॥ वैज०॥—८ वेगः द० ऋ० १।४६।१०॥ विल्० आप्० ॥—९ प्राणः उ० म० य० १७।८९=ऋ० ४।५८।१॥—१० अग्निः सा० ऋ० ८।७२।२॥—११ विज्ञानादिकः पदार्थः द० ऋ० ४।२६।६॥—१२* लेशः विश्व०॥-क (§सङ्के-तिताग्न्यादिभिः पञ्चभिर्देवताभिरभिसम्बद्धः) अंशः सा० ? ऋ० ४।५८।१॥-ख (§अल्पत्ववाचकः सम्यग्विभक्तोखण्डः) सम्विभागः द० य० ७।२६॥-ग (ओषध्यादीनां) सारः द० ऋ० ३।३६।६,७॥-घ (§ स्त्रीशरीरस्य स्तनात्मकः) भागः द० ऋ० १।१२५।३॥-ङ (सृष्ट्यादिविज्ञानस्य) भागः द०? ऋ० १।९१।१७॥ [-१३ वि० पुँ० प्रापकः द० ऋ० ४।३२।८॥-१४ प्राणप्रदः—५।३६।१॥-१५ विभक्तः—६।२०।६]?—१६ एतत्संज्ञ ऋषिग् विशेषः सा० ऋ० ८।५।२६॥—१७* एतन्नामको धानञ्जय्योऽमावास्यस्य शाण्डिल्यायनस्य शिष्य आचार्यविशेषः वं० १।२॥ —१८* नृपविशेषः आप्० सो० ॥ [—१९ (प्रक्रि-याभेदेनाध्यात्माद्यर्थजातावबोधनार्थं प्रजाप-त्याद्यर्थोपचाराः)—क प्रजापतिर्वा एष यदᳲशुः श० ४।६।१।१॥४।१।१।२॥ ११।५।९।१॥-ख प्रजा वै पशवोऽशवः मै० ३।९।१॥ का० २६।२॥-ग चक्षुरेवाᳲशुः श० ११।५।९।२॥-घ (ब्रह्मौदनस्य उलूखलमुसलयोर्ग्रा-वत्वेन रूपणात् प्रकरणादुपचारेण) अंशुः=व्रीहिः सा० अ० ११।१।९॥]

अंशुः, अᳲशुरᳲशुः, अंशुःऽइव, अंशू, अंशवः—प्र० एक० द्विव० बहु०; अंशुम्, अंशून्, अंशून्ऽइव—द्वि० एक० बहु०; अंशुना, अंशुभ्याम्, अंशुभिः—तृ० एक० द्विव० बहु०; अंशवे—च० एक०; अंशोः—ष० एक०; अंशो—सं० एक० ॥

१ सोम लता क सोमलता का खण्ड—भाग—छोटे २ टुकड़े ख—रस ग—सार घ सोम की हवि ङ सोम=चन्द्रमा का अंशभूत पुत्र, बुध २* कपड़े का सूक्ष्म भाग ३* वेश ४ किरण ५ दीप्ति, प्रभा ६ सूर्य्य ७ चन्द्रमा ८ वेग ९ प्राण १० अग्नि ११ विज्ञानादि पदार्थ १२* लेश क अग्न्यादि देवताओं के लिये नियत अंश ख भाग, खण्ड ग (ओषधि आदि का) सार घ 'स्त्री के शरीर का स्तनरूपी' भाग ङ 'सृष्टि आदि के विज्ञान का' भाग [१३ पहुंचानेवाला १४ प्राणदेनेवाला १५ विभक्त]? १६ विशेष ऋषि का नाम १७* धनञ्जय के पुत्र—शाण्डिल्यगोत्रोत्पन्न अमावास्य के शिष्य का विशेष नाम १८* विशेष राजाका नाम [१९ प्रकरणानुसार आध्यात्मिकादि भावों के द्योतक लाक्षणिक अथवा औपचारिक अर्थ; क प्रजापति ख प्रजा, पशु ग चक्षु घ चावल]।

1 N. of a plant from which the Soma is pressed, Soma plant Gra. Ṛi. i, 46, 10.; 125, 3. ii, 13, 1. etc. Bl. Ṛi R. p. 549. Mac.—2 A stalk, bough, tendril, shoot, filament, fibre (of Soma) Gra. Gri. Ṛi. i, 91, 17. iii, 36, 6. etc. Ol. iv, 1, 19. Gri. Wh. A. v, 29, 13. ix, 6, 14. xi, 1, 18. Kt. TS. i, 3, 6, 1.—a) Juice (of Soma) Gri. Ṛi. ix, 91, 3. Mac.—b) A kind of Soma libation S'Br. iv, 1, 1, 1, ffl. Mon. Schmi. Gri (f. n.) Y. vii, 1. 3.—3 Branch (probably the sacrificial fire?) Gri (f. n.). Ṛi. i, 46, 10.—4* Thread L.—5* End of thread, a minute particle L. —6* A point, end L.—7* Cloth L.—8 Ray beam of light (in the context, Soma.=the moon?) Gra. Tra., Gri. Ṛi. ix, 15, 5. i, 91, 17. Wh. Gri. A. xix, 6, 16.—9* Velocity, speed L.—10 A protége of the As'vins Lud. 3, 160. Ved. Ind.—11 N. of a Ṛiṣi BR. Gra. Gri. Ṛi. viii, 5, 26.—12* N. of an ancient Vedic teacher Ved. Ind.—13* N. of a prince Āp. Mon.

i. क. अंसु पाली—२,—४, हेल० स्टेड०; प्राकृ—४, पाय० प्राकृश०; माग—२—४—५—८, अभिरा० ।

ख. अंशु वंग—४,—५; मरा—४।

ग. आँश् वंग—(अंशु > आँश्श् > आँश्) लता-तन्तुः ।

ii. Zd. aṃsu *hem, skirt; stalk, stem;* Lett. asns *a sprout;* it may be said to be related to upāṃs'u' *quiet;* a'ṃs'a *fragment.*

अंशुमत् वि० पुँ० न० (—ती) स्त्री० °अंशु + मतुप् ॥

१ अंशवो लतातन्तवस्तद्वान् (सोमः) बोरो० ह्वि० ग्रि० अ० ८।१।२॥-क अमृतमयैरंशुभी (-रसप्रवाहै §-) स्तद्वान् (सोमः) सा० अ० ८।१।२॥-ख सोमांशुगतर-सवान्, § सोतव्यसोमांशुना युक्तः (सवनप्रकरणे) भा० सा० तै० ३।२।२।१॥—२ सूक्ष्मतन्तुयुक्तः (वीरुधादिः) बोरो० ह्वि० ग्रि० अ० ८।७।४॥—३ दीप्तिमान् (रथः) बोरो० ह्वि० ग्रि० अ० १३।२।७॥ ज्योतिषां रविरंशुमान् गी० १०।२१॥—४* (-मान्) पुँ० सूर्यः अम० २।७।५५॥ अंशुपतिरंशुमान् अभि० १।१३॥ मेदि० १८५॥ वैज०॥ शब्द०॥ जलधरेष्विवांशुमान् याज्ञ० ३। ११४॥—५* चन्द्रमाः मो० आप्०॥—६* सूर्यवंशीयो नृपविशेषः रामा० बा० ७० सर्गः॥ शब्द०॥—७ (-ती) स्त्री० सोमरसात्मिका कुल्या ग्रा० ऋ० ८।९६।१३-१५॥—

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

८* पृथिवी (अंशुशब्देन सोमलताखण्डवाचिना सर्वाश्चोषधय उपलक्ष्यन्ते तदुक्तत्वात्) सा० तै० आ० १।६।३॥—९* 'सालपर्णी' ओषधिविशेषः अम० २।४।११५॥ मेदि० १८५॥—१० नदीविशेषः मा० भ० सा० ऋ० ८।९६।१३ (=साम० पू० ४।१।४।१=का० ३८।४॥ ऐ० ब्रा० ६।३६॥)-१५॥

अंशुमान् (सोमः), †अंशुमत् (सवनम्), अंशुमतीः (वीरुधः)—प्र० एक० बहु०; अंशुमन्तम् (रथम्), अंशुमतीम्, †अंशुमन्ति (सवनानि)—द्वि० एक० बहु०; अंशुमत्या—तृ० एक०; अंशुमत्याः—ष० एक० ॥

१ (सोम) लता के भागों से युक्त क अमृतमय रस की धाराओंसे युक्त ख सोम के टुकडों से निकले हुए रस से युक्त २ सूक्ष्म तन्तु से युक्त ३ प्रकाशमान ४* सूर्य्य ५* चन्द्रमा ६* सूर्यवंशीय विशेष राजा का नाम ७ सोम की छोटी नदी ८* पृथिवी ९* 'सालपर्णी' नाम की ओषधि-विशेष का नाम १० नदी का नाम।

1 (*adj.*) Rich in (Soma) shoots and filaments BR. Wh. Gri. A. viii, 1, 2.; rich in Soma stalk Kt. TS. iii, 2, 2, 1.; rich in Soma plant or Soma juice Mon.—2 Fibrous BR. Gri. Wh A. viii, 7, 4 (plants in general).—3 Radiant, luminous BR. Wh. Gri. A. xiii, 2, 7. Mon.—4* (*-ān.*) m. The sun L.—5* The moon Mon. Āp. —6* N. of various persons especially of a prince of the solar dynasty L.—7 (*-ti.*) f. A stream rich in Soma juice, a rill of Soma juice Gra. Ṛi. viii, 96, 13-15.—8 N. of a mystical river (Jumna?) of the air into which the moon dips to recover its vanished light BR. Mon. Gri (f. n.). Ṛi. viii, 96, 13 etc.—9* N. of a plant: Hedysarum Gangeticum BR. Mon.

√अंस समाघाते अदन्त चुरा० विभाजने को० ॥

अंस पुँ० √? अम् + सन् उणा०, √अंस भावकर्मादौ अच् ॥

१ गतिः द० (ऋ० ४।३४।९);—२ 'अमति अम्यते भारादिना, अंस्यते समाहन्यते वा' भुजमूलम्, भुज-शिरः, स्कन्धः द० सा० ऋ० १।१६६।१०;१५८।५॥ तै० ५।७।१३।४॥ उ० म० य० २५।३॥ प्रशसा बाहू शालादोषणी कश्यपेवांसौ का० १६।२१=तै० ब्रा० ३।६।६।३=ऐ० ब्रा० २।६॥ वृष्णिर्वयं इत्युत्तरादंसा एवास्योपदधाति का० [illegible] पशो......सव्योंस प्रतिप्रस्थातुः ऐ० ब्रा० ७।१॥ पृष्टीर्मे राष्ट्रमुदरमंसौ का० ३८।४=य० २०।८॥ मै० ३।११।८॥ तै० ब्रा० २।६।५।५॥ अंसाभ्यां स्वाहा का० ४३।६॥ अथेतरः सव्यमंसमन्ववेक्षते पाणिना कौ० उप० २।१५॥ याज्ञ० ३।८७॥ अम० २।६।७८॥ अभि० ३२५२॥—३* चतु-र्भुजस्य कोणः मो० ॥—क* उत्तरवेदेर्नाभ्याख्यो मध्यदेश-स्तस्य आग्नेयैशकोणौ म० (य० ५।१२॥) प्राञ्चौ वेद्य-ंसावुन्नयति तै० ब्रा० ३।२।९।९॥ दक्षिणा द्वादश विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽंसः। उदङ्...स उत्तरोऽंस एषा मात्रा वेदेः श० ३।५।१।५,६॥ कात्या० श्रौ० ५।४।११,१२॥—४* नृपविशेषः वायुपुरा० ॥

†अंसा, अंसौ—द्वि० द्विव०; अंसाभ्याम्—तृ० च० पं० द्विव०; अंसे, अंसयोः, अंसेषु—स० एक० द्विव० बहु० ॥

१ गति २ कंधा ३* चतुर्भुज का कोण क* वेदि के आग्नेय और ईशान कोण ४* विशेष राजा का नाम।

1 The shoulder, shoulder-blade BR. Gra. Gri. Ṛi. i, 64, 4; 158, 5. Wh. A. ii, 33, 2.—2* Corner of a quadrangle Mon.—a) (*-ou.*) The two angles of an altar BR. Mon.—3* N. of a prince L.

i. क. अंस पाली-२ हैल० स्टेड०, प्राकृ-अर्धमाग-माग-२ प्राकृश० अर्द्धमा० अभिरा०; वंग-२, मरा-२, हिं-२ ॥

ख. हंस, हस्स पंजा-ग्रीवास्थि, जत्रु; कंठभूषणम्।

ग. हांस हिं-ग्रीवास्थि।

ii. a. Armen. us *shoulder*; *Gk.* ὦμος *shoulder;* Lat. (h) umerus *shoulder;* Umbrian. onse 'in umero' *on the shoulder;* Goth. amsa *shoulder.*

b. And in its unaccented form, it may be traced in Gk. ἅπαξ λεγ only, and it may also be possibly connected with Lat. ansa *grip;* Lith. ąmsa' *handle (of a pot);* pl. ansis *handles;* and thus coming in close connection with the Vedic compound word अंसध्री *cooking vessel.*

अंसत्र न० अंहस्°—°अंस + √त्रै + (§भावे) क ॥

१ 'अंहसस्त्राणं येन' कवचम् §॥—क अंहसस्त्राणं (प्रहा-रादिकात् त्रायकं रक्षकम् दु० ग दें० ४।२) कवचम् या० ५।२५॥ 'अंसौ त्रायते तत्' कवचम् सा० ऋ० ४।३४। ९॥ वाच० ॥—२ 'अंहसस्त्राणम्' (प्रहारादिकात् त्रात

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दु० ॥ दे० ४।२) धनुः या० ५।२५॥—३ अंसोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य शरीरस्य त्रायकं रक्षकं बलम् सा० ऋ० ८।१७।१४ ॥ [–४ वि० पुँ० अंसानां गत्यादीनां रक्षिता द० ऋ० ४।३४।९]?

अंसत्रम्–प्र० एक०; अंसत्रा–द्वि० बहु० (प्र० द्विव० द० ?) ॥

१ कवच २ धनुष ३ शरीर रक्षक बल ४ गति आदि की रक्षा करने वाला ? ।

Armour to protect the shoulder BR. Gra. Gri. Ṛi. vi, 34, 9. viii, 17, 14.; Mon. Ṛi.

अंसत्रकोश *वि० पुँ० °अंसत्र + कोश° ॥*

१ अंसत्राणि धनूंषि कवचानि च कोशस्थानीयानि यस्मिन् सः (अवतः=संग्रामभूमिरूपः कूपः) या० ५।२६॥ दु० ॥ सा० ऋ० १०।१०१।७॥ [–२ कायस्य अंसत्रवत् (जलस्य) कोशो रक्षकः (अवतः–कृष्याकौ साधारणः कूपः) सा० ऋ० १०।१०१।७॥]?

अंसत्रकोशम् (अवतम्)–द्वि० एक० ॥

१ धनुष तथा कवचरूपी डोलवाला २ कवच के समान जल का रक्षक ।

Having a bucket or trough or cask for its armour BR; (probably=a Soma filter Gra.) Gri. Mon. Ṛi. x, 101, 7.

अंसध्री (–द्री?) अंशध्री *स्त्री० °अंस–°अंश + √धृ + क ॥*

१ 'अंसान् स्कन्धान् पार्श्वान्–अंशान् देवपितृसम्बन्धिनः (पक्तव्य ?–) भागान् सा०–धारयति सा' पाकपात्रम्, पिठरम्, स्थाली बोरो० मो० ल्यू० ग्रि०, सा० ?; अंसध्री (–द्री–) मित्युपदधाति कौशि० ६१।४४॥—२ वि० स्त्री० (वेदिः) अंशान्...धारयति सा०, (ब्लू० टि०)?;–क अंसौ कोणौ धारयति §;—अ० ११।१।२३॥

अंसध्रीम्, अंशध्रीम्–द्वि० एक० ॥

१ डेगची २ हवि के भागको धारण करने वाली क कोनों वाली (वेदि) ।

'Having handle or grip' cooking vessel, boiler BR. Leu. Gri. Mon., 'shoulder-bearer ? Wh.' A. xi, 1, 23.

ii. see अंस.

‡अंसेपाद् *वि० पुँ० °अंसे + पाद° ॥*

अंसे स्कन्धे पादः ककुदरूपो यस्य सः (अनड्वान्) § ॥ त्वाष्ट्रमंसेपादमालभेत पशुकामो मिथुनो वा एष योंऽसेपात् त्वष्टा मिथुनस्य प्रजनयिता...का० १३।६॥

अंसेपात्–प्र० एक; अंसेपादम्–द्वि० एक० ॥

कन्धे पर कुहानवाला (सांड) ।

With a developed hump (bull) § KS. xiii, 6.

अंस्य *वि० पुँ० °अंस + यत् ॥*

१ अंसे भवः, अंसगः सा० द०;–ख अंसार्हः सा०;—२ अंसाभ्यां खादन्, अंसेन प्रहरन् सा० मा०;—ऋ० १।१९१।७॥

अंस्याः (अदृष्टविषधराः)–प्र० बहु० ॥

१ कन्धे पर पहुंचने वाला २ कन्धे पर काटने वाला ।

1 Belonging to the shoulder, what is found on the shoulder Gra. Mon.;—2 Biter of shoulder Gri.;—Ṛi. i, 191, 7.

i. हंस पंजा–कंठाभूषणम् ।

√ १अंह् *अहि गतौ भ्वा० ॥*

To go, set out, commence; to approach L.

√ २अंह् *अहि संपीडननिहननयोः (=√हन्⟶ √अंह् या०) अर्वा० ॥*

To press together, strangle, (conjecturable from Gk. ἄγχος, ἐγγύς; Lat. angustus, anguish etc. see अंहस्).

√ ३अंह् *अहि भाषार्थे चुरा० ॥*

To speak.

√ ४अंह् *अहि भासने को० ॥*

To shine.

अंहति *स्त्री० √हन्⟶√अंह् (=√२ अंह्) + अति चित् उणा० ४।६२॥ 'अंहतिश्चांहश्चांहुश्च हन्तेर्निरूढोपधाद् विपरीतात् या० ४।२५=ऋ० १।९४।२'॥*

१ 'हन्यतेऽह्यते संपीड्यतेऽनया सा' दुःखम् दु० ४।२५॥ सा० ऋ० ५।५५।१० (=कां० ८।१७) ॥ ८।६७।२१॥—२ अर्तिः; दारिद्र्यम्, अवर्तिः मा० सा० द० ऋ० १।९४।२॥—३* रोगः मेदि० त. ८६॥—४ द्रोहः सा०;–क अभिभवः भा०;—तै० २।६।११।२॥—५ दुष्टाचारः द० ऋ० ५।५५।१०॥—६ हननम्, वधः दु० सा० ५।२३=ऋ० ८।७५।९=का० ७।१७॥—७* 'हन्ति दुरितमनया' दानम्, त्यागः ॥ विश्रापणं निर्वपणम्...अभि० ३।५१॥ अम० २।७।३० ॥ मेदि० त. ८६॥ वाच० ॥

अंहतिः–प्र० एक०; अंहतिम्–द्वि० एक०; अंहतिभ्यः–पं० बहु० ॥

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१ दुःख २ दरिद्रता ३* रोग ४* द्रोह, अभिभव, तिरस्कार ५ बुरा आचरण ६ मारना ७ दान ।

1 Anxiety, distress, affliction, tribulation BR. Gra. Mon. Gri. Ṛi. i, 94, 2. v, 55, 10. viii, 67, 2. 21.; 75, 9. Max. Ṛi. v, 55, 10.; tyranny Gri. Ṛi. viii, 75, 9.—2* Illness L.—3* A gift L.

अंहस् न० √ हन् ⟶ √ अंह् (= √ २ अंह्)—+ असुन्, √ १ अम् + असुन् हुगुपंजनः उणा० ४।२१३।। 'अंहतिश्चांहश्चांहुश्च हन्तेर्निरूढोपधाद् विपरीतात् या० ४।२५'।।

१ 'अंह्यते हन्यते संपीड्यते अनेन तत्' दुःखम्, कष्टम्, सङ्कटम् मा० सा० ऋ० १।१०६।१।। २।२३।५।। द० ४।५३।६।। दु० १३।१=ऋ० २।२८।६।। भ० साम० पू० ५।१।१।७=ऋ० ८।१८।१०।। आन० ऋ० १।१८।५।।–क दारिद्र्यम्, अवर्तिः मा० सा० ऋ० १।११५।६।। ३।१५।३।।–ख क्षुज्ज्वरादिरोगः द० ऋ० १।९३।८।।—२ 'अमति प्राप्नोति दुःखं येन तत्' पापम्, दुष्कृतम्, अनिष्टाचरणम् सा० द० ऋ० ७।६०।६।। ३।१५।३।। भा० तै० १।५।११।५।। अम० १।४।२३।।–क अपराधः, अनर्थः सा० द० ऋ० ५।३।११३।।२।२३।५।।–ख नानाविधरोगनिदानं पापम् सा० अ० ६।९६।१।। म० य० १९।२०।।–ग विघ्नहेतु पापम् सा० ऋ० १।४२।१।।–घ अनर्थदं कर्म भ० साम० पू० ४।२।३।६=ऋ० ६।२।४।।–ङ पापरूपः (अनिष्टाचरणरूपः) अवैदिको मार्गः सा० ऋ० १०।६३।६।।—३ 'आहन्ता' 'हिंसिता' रक्षःप्रभृतिः मा० ऋ० ३।५९।२।। भ० साम० पू० ५।१।४।८=ऋ० १०।१२६।१।।–क (पापरूपो दुःखात्मकः§) ऋवीसोऽग्निः सा० ऋ० १।११७।३।।७।७१।५।।–ख (उपद्रवहेतुत्वात्) समुद्रः सा० ऋ० १०।६५।१२।।—४ वेगः (दुःखरोगयोः ?) द्र० ऋ० १।४२।१।। गतिः भा० (तै० १।४।१४।१।। म० य० ७।३०) ।। [–५ वि० पुँ० पापरूपाणां शत्रूणां हन्ता सा० ऋ० १०।६६।५।।–६ अंहन् (√ १अंह् + कनिन्) वि० न० अभिगन्तव्यम् (उक्थम्) सा० अ० ६।३५।२ ।।]?

अंहः—प्र० द्वि० एक०; (अंहसः—प्र० बहु० सा० ऋ० १०।६६।५)?; अंहांसि—द्वि० बहु०; अंहसा—तृ० एक०; अंहसः, अंहसःऽअंहसः—पं० ष० एक०; अंहसि, अंहःसु (पद० हस्त० सा० तु अंहःऽसु अ० ६।३५।२)—स० एक० बहु० ।।

१ कष्ट, दुःख, संकट क दरिद्रता ख क्षुधा-ज्वर आदि रोग २ पाप, दुष्कर्म, क अपराध, अनर्थ ख नाना प्रकार के रोगों का मूल [illegible] विघ्नों का कारण पा' घ अनर्थ करने [illegible] काम ङ पापरूप अवैदिक मार्ग ३ 'मारनेवाला' राक्षस आदि क 'दुःखहेतु' ऋवीस नामक अग्नि ख 'उपद्रवकारी' समुद्र ४ वेग, गति ५ पापरूप शत्रुओं का नाशक ? ६ प्राप्त करने योग्य ? ।

1 Distress, need, trouble BR. Gra., Ol. Mac. Gri. Ṛi. i, 42, 1. iv, 2, 9. ii, 33, 2. ii, 23, 4. Wh. A. ii, 4, 3.—a) Peril, mortal danger Gri. Sām. Pūr. v, 1, 4, 8.—b) Anguish, sorrow Max. Gri. Ṛi. ii, 34, 15. iv, 11, 9.—2 Evil, sin Ol. Ṛi. iv, 3, 14. Wh. A. xix, 44, 8.—3 Wickedness Gri. Ṛi. iv, 2, 9.—4 Obstruction Gri. Ṛi. i, 42, 1.—5 Oppression Gri. Ṛi. vi, 2, 11.—6 Outrage Gri. Ṛi. vi, 3, 2.

ii. (अंहस् and connected with it are the words अंहु, अंहुर अंहति).

Zd. aṃzah *pressure, anxiety;* in aṃzo-jata (अंहोहत) *killed through strangulation.*

Gk. in ἄχ-ος *pain;* ἄχ-θος *a burden trouble;* ἄγχω *to tie up, throttle;* Lat. ang-ina *pain;* angor *pain, sorrow;* ango, angustus *narrow;* angustia *narrowness, difficulty;* It. angocia *narrowness;* Old Fren. angoisse.

Lith. ank-sztas *narrow;* Old Slav. aṇzŭkŭ *narrow;* Armen. anjuk *distress.*

Germ. angi, engi, eng, *narrow;* Goth. aggvu (अंहु) *narrow;* Ang-Sax. ange *trouble;* Middle Eng. eghe, aghe *dread;* Eng. anxiety, anxious, anguish, anger.

अंहसस्पति पुँ० °अंहसः (ष० अलुक्) + पति° ।।

त्रयोदशो मलमासः (अंहः पापं तस्य पतिः उ० म०, अंहो गतिस्तस्य पतिः म०, [सर्वेषां (?) वेगस्य पालकः द०] ?) य० ७।३०।। अंऽहसस्पतये त्वेति त्रयोदशं (ऋतु–) ग्रहं गृह्णाति श० ४।३।१।२०।।

'असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत्संसर्प आदिमः ।
क्षयमासो द्विसंक्रान्तः स चांहस्पतिसंज्ञकः' ।।

अंहसस्पतये—च० एक० ।।

'Lord of distress or perplexity' intercalary month BR. Gri. Mon. Y. vii, 30. Ved. Ind.

१३ वां महीना, मलमास ।

¹अंहस्पत्य न० पुँ० °अंहस् + पति° + (भावे) यक्, °अंहस्—अह (न्)° स् + पति° + ण्य पा० ४।१।८५।। °अंहस् + √ पत् + णिच् + यत् ।।

१ अंहः पापं तस्य पतिस्तस्य भावोंऽहसत्यं पापग्रमनसामर्थ्यम् बोरो० मो० (§अंहसस्पतिस्त्रयोदशो मा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सस्तस्य पापशमनलक्षणं सामर्थ्यं बलमंहस्पत्यम् सा०);—२ त्रयोदशो मासः (=अंहस्पतिः=संसर्पः) की०, अंहसां गतीनां पातांहसतिरादित्योंहो दिनं तत्पतिर्वादित्यस्तत आगतस्तस्यापत्यं वा भा०;–क अंहांसि पापानि पातयति नाशयतीत्यंहसत्यः भा०;—तै० १।४।१४।१=मै० ३।१२।१३॥ आप० श्रौ० ८।२०।८॥

अंहस्पत्यायं—च० एक० ॥

१ तेरहवें मासका पाप या दुःखको नाश करने का सामर्थ्य २ तेरहवां महीना ।

1 Power over calamity BR. Mon.;—2 Intercalary month Kt;—TS. i, 4, 14, 1.

‡अंहीयसी *वि० स्त्री० अंहु° + ईयसुन् ॥*

स्वल्पतरा, संकुचिततरा§ ॥ कनीयो व्रतमुपैति तस्मादात्मनः प्रजांहीयसी का० २४।९॥ पुरस्तादंहीयसी पश्चाद्वरीयसी २५।९॥ परोवरीयांसो वा इमे लोका अर्वागंहीयांसः परस्तात् ऐ० ब्रा० (सा०) १।२५॥

अंहीयसी—प्र० एक० ॥

संकुचित, थोड़ी ।

Narrower BR. Mon. Kt. AitBr. i, 25.

अंहु *√हन्—→√अंह् (=√२ अंह्), √१अंह् (भा० द०), + कु उणा० । 'अंहतिश्चांहश्चांहुश्च हन्तेर्निरूढोपधाद् विपरीतात् या० ४।२५'॥*

१ पुँ० आहननशीलं पापम् (§दुष्कर्म) सा० भा० ऋ० ८।१८।५॥ तै० १।४।२२।१॥–क दुष्टाचारः, अपराधः द० ऋ० ५।६५,६७।४॥—२ संपीडनम्, आर्तिः, दुःखम्, विषादः बोरो० ग्रा० ग्रि० मो० ऋ० १।६३।७॥ इ० ॥–क अवृत्तिः, दारिद्र्यम् सा० ऋ० २।२६।४॥—३ आहन्ता, हननशीलः, दुरात्मा (असुरशत्र्वादिः) भा० तै० १।४।२२।१=ऋ० १।१०७।१=य० ८।४=३३।६८=का० ४।१०॥ मा० ऋ० ८।६७।७॥ अंहुः=आहन्ता दस्युः सा० (ऋ० ६।४७।२०) ॥—४ एतत्संज्ञोऽसुरविशेषः मा० सा० ऋ० १।६३।७॥—५ (§अंह्य–हन्य–मानत्वात्) भगम् म० (य० २३।२८) ॥—६ (§प्रकरणतो दारिद्र्यमध्याहृत्य तत्प्राप्तिमान्) दरिद्रः स्क० ऋ० १।१०७।१॥—७ (§सततं प्राप्तत्वात्) राज्यम् द० ऋ० १।६३।७॥—८ (§सुखप्रापकत्वात्) गृहाश्रमः द० य० ८।४॥—९ ज्ञाता, विद्वान् भा० तै० १।४।२२।१॥—१० पुँ० वि० अंहस्वान्, अपराधी, पापी (अध्वर्य्वादिः) सा० ऋ० ५।६५,६७।४॥ द० म० य० ३३।६८॥—११ संकुचितः (अंहीयस् द्र०) बोरो० मो० ॥—१२ गन्ता, गमनशीलः द्र० (ऋ० ६।४७।२०)॥–१३ क्रि० वि०? विज्ञानवत् द० ऋ० १।१०७।१॥

अंहोः–पं० प०, पं० पाश्चात्याः, एक० ॥

१ दुःखदेनेवाला, पाप, दुष्कर्म क दुष्टाचार, अपराध २ दुःख, विषाद क दरिद्रता ३ हननशील दुरात्मा असुर-शत्रु आदि ४ विशेष असुर का नाम ५ भग ६ दरिद्र ७ राज्य ८ गृहाश्रम ९ विद्वान् १० पापी ११ संकुचित १२ निरन्तर चलने फिरने वाला १३ जैसा विज्ञान हो वैसा ।

1 (*adj.*) Narrow (only in comparative अंहीयस्, and see अंहुभेदी) BR. Mon.—2 (*adj.* but used as substantive (m.§) BR. Gra. etc.; n. Mon.) Anxiety, pressure, distress, need, trouble, affliction, deppression BR. Gra. Gel. Gri. Mon. Ṛi. i, 63, 1. etc.

अंहुभेदी *वि० स्त्री० °अंहु + √भिद् + (कर्तरि, कर्मणि) अण् ॥*

१ 'अंहुमपराधं भिनत्ति' पापविनाशिका द०;—२ अंहु भगं भेद्यं विदार्यं यस्याः सा, अंहु (=भगं) भिद्यते यस्याः सा वा म०;—३ 'अंहुर्हन्तव्यो भेदो भेद्यप्रदेशः प्रजननमस्याः सा' अल्पयोनिः उ० संकुचितयोनिः बोरो० मो०;—य० २३।२८=अ० २०।१३६।१॥

अंहुभेद्याः–ष० एक० ॥

१ पाप नाश करने वाली २ विदीर्ण करने योग्य योनिवाली ३ संकुचित योनिवाली ।

Having a narrow slit (pundendum muliebre) BR. Mon. Y. xxiii, 28.

अंहुर *वि० पुँ० √२अंह् + उरच् उणा०; °अंहु+ (मत्वर्थे) र द्र० । 'अंहुरोऽहस्वान् या० ६।२७=ऋ०' ॥*

१ व्यथितः, दुःखितः, सङ्कटे निमग्नः बोरो० ग्रा० ह्वि० ग्रि० मैक्०;—२ (§ मर्यादाया व्युत्क्रमात्) पापवान् द्र० मा० सा०;—ऋ० १०।५।६=अ० ५।१।६॥—३ न० पापम् द० (ऋ० २।१०५।१७) ॥

अंहुरः–प्र० एक० ॥

१ दुःखी २ पापी, मर्य्यादा तोडने वाला ३ पाप ।

Distressed, pressed hard, troubled BR. Gra. Wh. Gri. Ṛi. x, 5, 6. = A. v, 1, 6. Mac.

अंहूरण *वि० (–णा) स्त्री० √२,१ अंह् + ऊर उणा० + (पामादिलक्षणः) न; अंहु + रण; 'अंहुरोऽहस्वान् अंहूरणं (§ दीर्घस्स्वार्थिको नश्च) इत्यप्यस्य भवति या० ६।२७'॥*

CC-0. In Public D...

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१ संकुचिता, स्वल्पा ग्रि०;—२ विकटा, संकटमयी बोरो० ग्रा० मो०;—३ अंहूनां आहन्तॄणां दस्यूनां रमणा रमयित्री (§अनवद्यानां दुःखप्रदा) सा०;—४ अंहवो गन्तारस्तेषां रणः संग्रामो यत्र सा द०;—ऋ० ६।४७।२०॥—५ (-णम्) न० कुटिलगमनम् सा० अ० ६।९९।१॥—६ दुःखम्, सङ्कटम्, विपत्तिः ग्रा० ह्वि० ग्रि० ऋ० १।१०५।१७॥ अ०.६।९९।१॥९।२।३॥—७ प्रापं कष्टं तदात्मिका स्थितिः§। अंहसा वा एष गृहीतो य आत्मना गृहैर्वांहूरणमवैति का० १०।९॥—८ अंहः पापं तद्रूपः, (प्रकरणाविरोधात्) कूपपातः सा० ऋ० १।१०५।१७॥—९ अंहस्वान्-§दुःखमयः (प्रकरणतः) कूपः दु० ६।२७=ऋ० १।१०५।१७॥—१० अंहूरं पापं तद्युक्तोऽधर्ममयो व्यवहारः द० ऋ० १।१०५।१७॥

अंहूरणा (भूमिः)—प्र० एक०; †अंहूरणम्—द्वि० एक०; अंहूरणात्—पं० एक० ॥

१ संकुचित, थोडी २ संकट-दुःखों से युक्त ३ दुष्टों को सुखदेनेवाली ४ चलते हुओंकी जहां लडाई हो ऐसे स्थानवाली ५ कुटिलचाल ६ दुःख, संकट ७ पापयुक्तस्थिति ८ दुःखमय-कूपमें गिरना ९ दुःखमय-कूआ १० पापयुक्त अधर्म व्यवहार।

1 (*adj.*) Distressing, troublesome BR. Gra. Mon., narrow, small Gri;—Ṛi. vi, 47, 20. Ap.—2 (-*ṇam*) n. Distress, trouble, difficult position Gra. NB. Mac. Wh. Gri. Ṛi. i, 105, 17. A. vi, 99, 1. ix, 2, 3.

†अंहोगृहीत *वि० पुँ० °अंहस् + गृहीत°* ॥

'अंहसा गृहीतः' पापेन रोगेण वाऽभिभूतः, निसर्गतस्तत्र प्रवृत्तः §। योनिर्वा एष प्रजानां तं मरुतोऽभ्यकामयन्त तेंऽहोगृहीता असृज्यन्त । वैश्वदेवेन वैप्रजापतिः प्रजा असृजत तस्य मरुतो हव्यममश्नत ततो अंहोगृहीता असृज्यन्त का० ३६।१,५॥

अंहोगृहीताः—प्र० बहु० ॥

पाप अथवा रोग की ओर स्वाभाविक प्रवृत्तिवाला।

Predisposed to evil, diseased § KS. xxxvi, 1. 5.

अंहोमुच् *वि० पुँ० स्त्री० 'अंहस्+ √मुच्+क्विप्* ॥

१ अंहसोऽसुखात् पृथक् कर्ता, दुःखमोचयिता उ० द० य० ४।१३॥ अंहस इव क्षेता मुञ्चन्ति (आपः) श० ३।२।२।२०॥—२ अंहसः पापात् पृथक् कर्ता, पापमोचकः सा० ऋ० १०।६३।९=तै० २।१।११।१=तै० ब्रा० २।७।१३।३॥ भा० तै० १।६।१।५।३॥ अग्नयेंऽहोमुचेऽष्टादशकपाल इन्द्रायांहोमुच एकादशकपालः का० ४५।१९=तै० ७।५।२२।१॥ मै० ३।१५।१॥ इन्द्रायांहोमुच एका..., इन्द्रोंऽहसो मोक्ता...स एनमंहसो मुञ्चति का० १०।९,१० ॥ मै० २।२।१०॥—३* पुँ० एतत्संज्ञ ऋषिविशेषः ॥... गौरेराङ्गिरसस्य सामाॅंहोमुचो वा आर्षे० २।१७॥

†अंहोमुक् (तनूः) अंहोमुचः (आपः)—प्र० एक० बहु०; अंहोमुचम् (इन्द्रम्)—द्वि० एक०; अंहोमुचे (इन्द्राय, †अग्नये) †अंहोमुग्भ्याम्—(द्यावापृथिवीभ्याम्)—च० एक० द्विव० ॥

१ दुःखसे छुडानेवाला २ पापसे छुडानेवाला ३* विशेष ऋषि का नाम।

Liberator from distress, banisher of grief BR. Gra. Gri. Ṛi. x, 63, 9. Wh. A. xix, 42, 4. Mon.—2* m. N. of a Ṛiṣi.

अंहोयु [अंहःऽयु] *वि० पुँ० °अंहस् + √क्यच् + उ; °अंहस् + √यु + क्विप् (तुगभावः?)* ॥

१ 'योंऽहः परेषामिच्छति सः' परपीडनशीलः, क्लेशदः बोरो० ग्रा० मो०;—२ 'योंऽहः कामयते' पापप्रवृत्तिः §;—३ योंऽहोऽपराधं पृथक्करोति द०;—क वि० स्त्री० अंहसा वियोजिका (तनूः) सा०;—ऋ० ५।१५।३॥

अंहोयुवः—प्र०, द्वि० (सा०), बहु०; प० एक० (ओ०) ॥

१ दुःख देनेवाला, क्लेशकारी २ पापी, पाप प्रवृत्तिवाला ३ पाप-अपराध से पृथक् करनेवाला।

1 One who presses hard, oppressor, troublesome BR. Gra. Mon.;—2 Averter of woe, dispeller of anguish Ol(m. nom. pl.; but it may also be m. gen. sing. or f. acc. pl. as an epithet either of Agni or of his *tanvah* cf. Ṛi. vi, 46, 12. nt.). Gri.;—Ṛi. v, 15, 3.

√अक् *अक कुटिलायां गतौ भ्वा०* ॥

To move tortuously (like a snake).

†अक *न० क°-नञ्* ॥

१ कं सुखं तत्प्रतिषिद्धम् या० २।१४॥ दु० ॥ दुःखम् भा० तै० ५।३।७।१॥ अने० २।१॥ मेदि० क० १६॥ यत्पुरा प्रयाजेभ्यः प्राङ्ङङ्गारस्स्कन्देदध्वर्यवे च यजमानाय चाक ॐ (=दुःखम् भा० सा०) स्यात् तै० ब्रा० ३।७।२।५=का० ३५।१८॥ नहि तत्र गताय कस्मैचनाकं भवति श० ८।४।१।२४॥ तम् (त्रयस्त्रिंशं स्तोमम्) उ नाक इत्याहुर्न हि प्रजापतिः कस्मैचनाकं (अकं=दुःखहेतुः सा०) भवति तां० १०।१।१८॥ अथैता नाकसदो नाकॅंह वा...न वै तत्र किं चन जग्मुषेऽकम्...(पु०-पा० ?, कम्) तस्मान्नाकसदः... मै० ३।३।१॥ अथैता

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाकसदो नाकसद्भिः...नवा असुं लोकं जग्मुषे किञ्च-नाकं तन्नाकसदां नाकसत्त्वम् का० २१।२=तां० २१।८।४=या० २।१४ (§अस्य स्थलस्य वृत्तौ 'किञ्च,-नाकम्' इति पदविभागं प्रकल्पयन् दुर्गो भ्रान्तो भवेदथवा तत्पाठे लिपिकारप्रमादजो विकारः प्रकल्प्येत)॥—२*पापम् अने० २।१॥ मेदि० क० १६॥

अकम्—प्र० एक० ॥

१ दुःख २* पाप ।

1 Unhapiness, pain, trouble, harm BR. Kt. Mon. TS. V, 3, 7, 1. —2* Sin L.

अकः—अकः; √कृ द्र०, √कृ देखो, see √कृ.

अकनिष्ठ *वि० पुँ० बहु०, कनिष्ठ°—नञ्* ॥

१ कनिष्ठभावमप्राप्ताः द० ऋ० ५।६०।५॥ श्रेष्ठाः सा०। अकनिष्ठाः (पशवः) मासागमिष्यन्तीति ऐ० ब्रा० ६।२४॥—२ 'अविद्यमानः कनिष्ठो येषां ते' परस्परकनिष्ठभाव-रहिताः द० सा० ऋ० ५।५९।६;६०।५॥—३* पुँ० बुद्धः। शब्दरत्नावली ॥ शब्द० ॥ वाच० ॥—४* पुँ० बहु० बौद्धदेवविशेषाः। बहूनि शतसहस्राणि यावदकनिष्ठानां देवानां...। ललितविस्तरः ॥ शब्द० ॥ वाच० ॥

अकनिष्ठाः—प्र० बहु० ॥

१ जो छोटा नहीं, श्रेष्ठ, बडा २ जिनमें कोई छोटा नहीं ३* बुद्ध ४* बौद्धों के विशेष देवों का नाम ।

1 (*adj.*) m. pl. Having no youngest BR. Gra. Gri. Max. Ṛi. v, 59, 6.; 60, 5. —2* m. N. of Buddha L. —3* m. pl. A class of Buddhist deities L.

अकरः—अकरः, अकरत्, अकरम्—अकरम्, अक-रोत्—अकरोत्; √कृ द्र०, √कृ देखो, see √कृ.

अकर्ण *वि० पुँ० कर्ण°२,१—नञ्* ॥

१ अखण्डितः, अच्छिन्नः (तण्डुलः) सा० भा० ॥ ये कर्णाः स पयसि बार्हस्पत्यो येऽकर्णाः स आज्ये मैत्रः तै० १।८।९।३॥ अथ मैत्राबार्हस्पत्यꣳहविर्निर्वपन्ति ये क्षोदिष्ठास्तण्डुलास्तं बार्हस्पत्यं चरुं...ये स्थविष्ठास्तण्डुला-स्तानावपन्त्युभौ सह शृतौ कुर्वन्ति मै० २।६।६॥ द्वेधा तण्डुलान् कुर्वन्ति येऽणीयांसः परिभिन्नास्ते बार्हस्पत्या अथ ये स्थवीयाꣳसोऽपरिभिन्नास्ते मैत्राः न वै मित्रः कंचन हिनस्ति श० ५।३।२।७॥—२ तुषयुक्तः की० तै० १।८।९।३॥—३ कर्णः तुषयुक्तस्तद्भिन्नः मो० 'कर्ण२' द्र० ॥?—४* कर्णरहित,। स शृणोत्यकर्णः श्वे० ३।१९॥-क* कर्णरहितः, बधिरः को० ॥—५(-र्णा) वि० स्त्री० कर्णा लम्बकर्णा (उ० स० स० २५।४०) तद्भिन्ना, लघुकर्णा (गौः) की० मो०;—६ अखण्डितकर्णा (पु० पा० ?) भा०;—तै० ६।१।६।७॥ सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी। सा सोमक्रयणी...सा स्यादचण्डाकूटाकाणाकर्णालक्षितासप्तशफा...(काण्व-पाठस्तु 'अनुपार्ष्टकर्णा,' अविद्धकर्णा, अखण्डितकर्णा की० तै० टि०);[-७ अकर्णा कर्णरहिता तद्भिन्ना ऐग०]?;—श० ३।३।१।१५-१६॥—८* कर्णः क्षेपणी नौचालनी तद्रहिता (नौका) मो० ॥—९* पुँ० सर्पः (चक्षुषैव श्रवणात्) वाच० ॥

अकर्णा, अकर्णाः—प्र० एक० बहु०; अकर्णान्—द्वि० बहु० ॥

१ न टूटा हुआ, साबुत २ छिलके से युक्त ३ तुष से रहित ४* कान से रहित क* बहरा ५ छोटे २ कानों वाली ६ न फटे हुए कानों वाली ७ न कान से रहित, कान वाली ८* नाव चलाने वाले चप्पू से रहित ९* सांप ।

1 Having diminutive ears, having small ears Mon. Kt. TS. vi, 1, 6, 7. S'Br. (The Kāṇva recension of S'Br. has *anupārṣṭakarṇā* perhaps '*with unperforated ears*' and it may be better to assume that it means '*with unmutilated ears.*' The rendering '*no earless*' of Egg. is difficult Kt. f. n. TS.) —2 Unhusked Kt.;—3 Not furnished with chaff. (see कर्ण २) Mon.?;—TS. i, 8, 9, 3.—4* Without ears L.—a)* Deaf L.—5* Without rudder L.—6* m. A serpent L.

i. अकण्ण प्राकृ—१ प्राकृश० ॥

†**अकर्णक** *वि० पुँ० °अकर्ण + स्वार्थे कप्* ॥

कर्णरहितः की० मो० अकर्णकाय स्वाहा तै० ७।५।१२।५=का० ४५।३॥

अकर्णकाय—च० एक० ॥

? कान से रहित ।

Without ears Kt. Mon. TS. vii, 5, 12, 5.

अकर्त—अकर्त, अकर्ताम्, अकर्म—अकर्म; √कृ द्र०, √कृ देखो, see √कृ.

अकर्मन् *वि० पुँ० कर्मन्°—नञ्* ॥

१ निष्क्रियः मा०;—२ अविद्यमानयागादिकर्मा सा०;—ऋ० १०।२२।८॥—३* अकर्मकः (धातुभेदो व्या-करणे)॥—४* कार्याक्षमः, अनलंकर्माणः को० ॥—५* न० कर्माभावः। कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः गी० ३।८॥—६* अकरणीयं कार्यम्, अप्रशस्तं कर्म शब्द० ॥

अकर्मा—प्र० एक० ॥

१ क्रिया-कर्म से रहित, निकम्मा २ यज्ञ आदि कर्म न करने वाला ३* [illegible] ४* कर्म के अयोग्य, शक्तिहीन ५* कर्म का अभाव ६ न करने योग्य कार्य, दुष्कर्म ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1* (*adj.*) Not working L.—2 Not performing good work, wicked BR. Mon., riteless Gri. Ṛi. x, 22, 8.—3* (in gram.) Intransitive rt. L.—4* Inefficient L.—5* n. Absence of work or observance L.—6* Improper work, crime L.

i. क. **अकस्म** प्राकृ–अर्धमाग–मार्ग–५,–६, प्राकृश०, अभिरा० ।

ख. **अकाम** हिं–१,–५,–६.

अकल्प *वि० पुँ० कल्प°–नञ् ॥*

१ कल्पैरन्यैस्समर्थैरसदृशः, अन्येभ्योऽधिकः, अनुपमः द० मा०;—२ कल्पेन (§ तदपेक्षया समर्थेन) अन्येन रहितः, स्वतन्त्रः सा०;—ऋ० १।१०२।६॥—३* 'कल्पो विधिश्चोदनालक्षणो यस्मिन्न क्रमते सः' स्वायत्तप्रवृत्तिः को० ॥

अकल्पः (इन्द्रः)–प्र० एक० ॥

१ अन्य समर्थों के असमान, औरों से अधिक, अनुपम २ उसकी अपेक्षाकृत समर्थ अन्य व्यक्तियों से रहित, स्वतन्त्र ३* स्वतन्त्र प्रवृत्ति वाला ।

1 Not admitting comparison, without rival, peerless BR. Gra. Gri. Mon. Ṛi. i, 102, 6. —2* Not subject to rules, uncontrolled L.

अकल्पत, अक॑ल्पन्त, अकल्पयत्, अक॑ल्पयथाः, अक॑ल्पयन्–अकल्पयन्, अक॑ल्पयन्त; √क्लृप् द्र०, √क्लृप् देखो, see √क्लृप्.

अक॑व *वि० पुँ० न० (–वा) स्त्री० कु°——>कव (यथा पा० ६।३।१०७)–नञ्; √कु + अप्, अच्–नञ् ॥*

१ अनल्पः सा०;—२ बलवान् ग्रि०;—ऋ० ५।५८।५॥—३ 'कवो न्यूनमिषद्वा तद्भिन्नः' समृद्धः ग्रा० ऋ० १।५८।१॥६।६०।३=का० ४।१५॥—४ अकृपणः, बहुप्रदः, वदान्यः ग्रा० मैक्स० ग्रि० ऋ० ५।५८।५॥३।५४।१६॥—५ अकुत्सितः, प्रशंसितः सा० ऋ० ५।५८।५॥ ३।५४।१६॥ मा० १।१५८।१॥—६ '§न कौति कवते वा निन्दामयं शब्दं करोति' अनिन्दिता (पु० पा० ?) द० ऋ० ६।३३।४॥—७ अशब्दायमानः द० ऋ० ५।५८।५॥ —८* अवर्णनीयः वाच० ॥

अक॑वाः–प्र० बहु०; अक॑वाभिः, अक॑वैः, अक॑वेभिः –तृ० बहु० ॥

१ न न्यून, बहुत २ बलवान् ३ वृद्धि को प्राप्त ४ बहुत देनेवाला ५ प्रशंसित, उत्तम ६ न निन्दा करने वाला ७ न बोलने वाला ८* कहने के अयोग्य ।

1 'Not scanty, not deficient, not stingy' gracious, benevolent, liberal Gra. Max. Gri. Mon. Ṛi. v, 58, 5. iii, 54, 16.—2 Strong Gri. Ṛi. v, 58, 5.—3 'Not deficient, not contemptible, unrestricted' rich, bountiful (said of help, wealth and others) Gra, Gri. Mon. Ṛi. vi, 60, 3. i, 158, 1. etc.

अकवच *वि० पुँ० कवच°–नञ् ॥*

कवचरहितः सा० अ० ११।१२।२२॥

अकवचः–प्र० एक० ॥

कवच रहित ।

Without a coat of mail BR. Wh. Gri. Mon. A. xi, 12, 22.

अक॑वारि [अक॑वऽअरि] *वि० पुँ. °अकव + अरि १,२ ॥*

१ अकुत्सितैश्वर्य्यः, उत्कृष्टैश्वर्य्यः उ० म०;—२ अकुत्सितदानः (§वदान्यः) उ०;—३ 'कुत्सिता अरयो यस्य स कव्नरिस्तद्भिन्नः' अकुत्सितारिः (यस्य शत्रुरप्यकुत्सितः) मा० सा० भा० उ० म०;—ऋ० ३।४७।५=तै० १।४।१७।१=य० ७।३६=का० ४।८=मै० १।३।२१॥—क अविद्यमानशत्रुः द० ऋ० ३।४७।५॥—५ कौति धर्ममुपदिशतीति कवस्तद्भिन्नोऽकवोऽधर्मात्मा तस्यारिः द० ?;–क कवो धर्मात्मा तस्यारिस्तद्भिन्नः§;—य० ७।३६॥—६ (–री) वि० स्त्री० अकुत्सितगमना मा० सा० ऋ० ७।९६।३॥

अक॑वारी (सर॑स्वती)–प्र० एक०; **अक॑वारिम्** (इन्द्र॑म्)–द्वि० एक० ॥

१ उत्कृष्ट ऐश्वर्य से युक्त २ अच्छे दान वाला, बहु प्रद ३ अकुत्सित=महान् शत्रुवाला ४ शत्रु रहित ५ अधर्मात्माओं का शत्रु ६ अकुत्सित चाल वाली, उत्तम प्रकार से चलने वाली ।

'Not stingy, not selfish', free-giving BR. Gra. Gri. Mon. Ṛi. iii, 47, 5. vii, 96, 3. —a) Not niggard Gri. Ṛi. vii, 96, 3.

अक॑वि *वि० पुँ० कवि°–नञ् ॥*

अप्रकृष्टज्ञानः, अक्रान्तदृक्, अक्रान्तप्रज्ञोऽविद्वान् मा० सा० द्र० ऋ० ७।४।४॥

अक॑विषु–स० बहु० ॥

अदूरदर्शी, अल्पबुद्धि, मूर्ख ।

Unwise, foolish BR. Gra. Gri. Mon. Ṛi. vii, 4, 4.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

†अकाणा वि० स्त्री० काण°–नञ् ॥

एकनेत्रहीना काणा तद्भिन्ना भा० तै० ६।१।६।७॥ सा या बभ्रुः...अकाणा...श० ३।३।१।१५,१६॥

अकाणया–तृ० एक० ॥

जो कानी न हो ।

Not one-eyed, not monoculous Mon. Kt. TS. vi, 1, 6, 7.

अकानिषम् √कन् द्र०, √कन् देखो, see √कन्.

अकाम वि० पुँ० काम°–नञ् ॥

१ कामरहितः, प्रवृत्तीच्छारहितः ॥ अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित् मनुः २।४॥–क (प्रमादालस्यादिभिः यज्ञादौ) इच्छारहितः सा० भा० ॥ नमः पितृभ्यो अभि ये नो अख्यन् यज्ञकृतो यज्ञकामाः सुदेवा अकामा वो दक्षिणां न नीनिम तै० ३।२।८।३॥–ख (पूर्वकृतपापाद् भयमानत्वात्) कामनारहितः सा० अ० ६।११४।३॥–ग* फलकामनारहितः ॥ उपासते पुरुषं ये ह्यकामाः (=विभूतितृष्णावर्जिताः शं०) मुण्ड० ३।२।१॥ –घ* आत्मभिन्नासङ्गरहितः ॥ योऽकामो निष्काम आप्तकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति बृह० ४।४।६॥—२ (कामादिवर्जितः) इच्छाद्वेषरहितः भा० तै० ३।२।८।३॥—३ इच्छारहितः अनिच्छुः, विरुद्धेच्छः, प्रतिकूलः ब्लू० ह्वि० ग्रि० मो० अ० ६।११४।३॥ यामकामो ददाति तस्मात्क्षत्रं ब्रह्मात्ति का० २८।५॥ नवा एते एतं प्रयान्तमकामा अनुप्रयान्ति ९।१७॥—४* संभोगेच्छारहितः ॥ उर्वशी...पुरूरवसमैद्धं चकमे... वैतसेन दण्डेन हताद कामाꣳस्म...श० ११।५।१।१॥ योऽकामां दूषयेत्कन्याम् मनुः ८।३६४॥—५* (व्याकरणे) रेफस्य रेफे परे लोप उपधाह्रस्वस्य च दीर्घ इत्यकामसन्धिः ॥ रेफोदयो लुप्यते, द्राघितोपधाह्रस्वस्य, अकामानियतावुभाविमौ ऋ० प्रा० ४।२९,३०,३१॥ —५* (–म्) व० क्रि० वि० अबुद्धिपूर्वम् सा० ऐ० ब्रा० ३।४६॥

अकामः, अकामाः–प्र० एक० बहु०॥

१ काम-इच्छा रहित, कार्य करने की इच्छा से रहित ग* फल की इच्छा से रहित घ* आत्मा=ब्रह्म से अन्य के साथ आसक्तिरहित २ इच्छाद्वेष से रहित ३ इच्छारहित, न चाहता हुआ, प्रतिकूल ४* (व्याकरण में) रेफ का रेफ के परे होने पर लोप को अकामसन्धि कहते हैं ५* अज्ञान से ॥

1 Free from desire, desireless BR. Wh. Gri. A. x, 8, 44.—2 'Without desire, against desire or will,' unwilling, reluctant, unintentional BR. Wh. Bl. Gri. Mon. A. vi, 114, 3. Mac.—3* (In Gram.) N. of a Sandhi Ṛi. Prā. —4* Not in love Mac.

अकामकर्शन वि० पुँ० काम° + √कृश् (णिच्) + ल्यु–नञ् ॥

१ 'कामान्न कर्शयति न नाशयति सः' कामानामकर्शयिता, कामानामनाशयिता (अभिमतफलदानेन कामवर्धकः) सा० मा० भा० ऋ० १।५३।२=अ० २०।२१।२॥ होता यक्षत्त्वष्टारमचिष्टुमपाकꣳरेतोधां विश्रवसं यशोधां । पुरुरूपमकामकर्शनꣳसुपोषः पोषैः स्यात् का० १५।१३=मै० ४।१३।२=तै० ब्रा० ३।६।२।३॥—२ योऽकामानलसान् कृशाति तनूकरोति सः द० ऋ० १।५३।२॥ ?

अकामकर्शनः–प्र० एक० ॥

१ कामनाओं को न नष्ट करनेवाला, इच्छा पूर्ण करनेवाला २ आलसियों को निर्बल करनेवाला ।

Not diminishing desires, not disappointing hopes BR. Gra. Gri. Mon. Ṛi. i, 53, 2.

†अकामप्रीत वि० पुँ० कामप्रीत°–नञ् ॥

कामेन (§यजमानसम्बन्धिन्या तीव्रभावनया) प्रीतः (§रञ्जितः, प्रेरितः) कामप्रीतस्तद्भिन्नः (कामः=काम्योऽर्थः) भा० सा० तै० ब्रा० ३।७।१।१=सर्वान् वा एषोऽग्नौ कामान् प्रवेशयते योऽग्निमन्वाधाय व्रतमुपैति स यदनिष्ट्वा प्रयायादकामप्रीता एनं कामा नानुप्रयायुरतेजा अवीर्यस्स्यात्...का० ३५।१७॥

अकामप्रीताः–प्र० बहु० ॥

(यजमान की) तीव्र भावना से न प्रेरित ।

Unattracted by (strong devotional) desire § KS. xxxv, 17.

अकायम् वि० न० काय°–नञ् ॥

१ 'न विद्यते कायः शरीरं यस्य तत्' अशरीरम् (लिङ्गशरीरवर्जितम्) उ० म० शं०;–क स्थूलसूक्ष्मकारणशरीररहितम् द०;—य० ४०।८=ई० ८॥

अकायम् (ब्रह्म)–प्र० एक० ॥

शरीररहित ।

Bodiless, incorporeal BR. Gri. Mon. Y. xxxx, 8.

अकारि अकारि, अकारिषम्, अकारीत्,

√कृ द्र०, √कृ देखो, see √कृ.

अकितव वि० पुँ० कितव°–नञ् ॥

अद्यूतकारी, द्यूतादिव्यसनरहितः म० द० य० ३०।८=भा० सा० तै० ब्रा० ३।४।५।१॥

अकितवम्–द्वि० एक० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जुआ न खेलनेवाला।

Non-gambler BR. Gri. Mon. Y. xxx, 8.

अकिरत् √कॄ द्र०, √कॄ देखो, see √कॄ.

अकुत्रा [अकुत्र] अव्य० कुत्र°—नञ् ॥

अगम्यदेशे, अविषये, परदेशे (मा...धेनवः...गुः) सा० द० ऋ० १।१२०।८॥

न जाने योग्य स्थान में, परदेश में।

Nowhere, astray, in a wrong place BR. Gra. Mon.; far from Gri.;—Ri. i, 120, 8.

अकुध्र्यक् अव्य० क्रि० वि० कुध्रि (=कुध=कुह°) + √अञ्च् + क्विन्—नञ्; 'सध्र्यञ्च्' द्र० ॥

'कुत्रचिल्लक्ष्यं प्राप्नोति, उद्देश्यं प्रति गच्छतीति कुध्र्यङ्, तद्भिन्नं यथा स्यात्तथा' उद्देश्यरहितं, लक्ष्यरहितं, निष्फलं, निरर्थकम् बोरो० ग्रा० मो० ग्रि० ऋ० १०।२२।१२॥

[सा० तु 'कुध्र्यक्' अव्य० इति पदं मत्वा(कु—> कुध्रि + √अञ्च्) 'कुत्सितम्, विफलम्' इति व्याख्यातवान्, एवमप्यर्थेऽभेदः]

लक्ष्यरहित, निरर्थक।

'Going nowhere' without an object, aimless, profitless BR. Gra. Mon. Mac. Gri. Ri. x, 22, 12.

अकुप्यत् वि० पुँ० √कुप् + शतृ—नञ् ॥

क्रोधं न कुर्वन् ग्रि० अ० २०।१३०।८॥

अकुप्यन्तः—प्र० बहु०॥

क्रोध न करनेवाला।

Not angry Gri. A. xx, 130, 8.

अकुमार वि० पुँ० कुमार°—नञ् ॥

न कुमारः, अनल्पः, पञ्चविंशतिवर्षातीतः मा० सा० द० ऋ० १।१५५।६॥

अकुमारः—प्र० एक० ॥

कुमार न हो, बड़ा, २५ वर्ष से ऊपर अवस्थावाला।

No more a child or boy (said of Indra) BR. Gra. Mon. Gri. Ri. i, 155, 6.

अकुर्वत, अकुर्वन्—अकुर्वन्; √कृ द्र०, √कृ देखो, see √कृ.

अकूटा वि० स्त्री० कूट°—नञ् ॥

१ कूटा कुटिलशृङ्गा तद्भिन्ना भा०;—२ कूटा एकशृङ्गा तद्भिन्ना भा०;—३ कूटा भग्नशृङ्गा सा० (तै० १।८।९।१) तद्भिन्ना भा०;—४ शृङ्गरहिता की०;—तै० ६।१।७॥ सा या बभ्रुः... कूटा...कर्णाकर्णी...श० ३।३।१। १५,१६॥—५* वि० न० कूटं कपटं विसम्वादित्वं तद्रहितम्, अमोघम् (शस्त्रम्) की० ॥—क* शुद्धं पूर्णमूल्यकं (दीनारादि) की० ॥

अकूटया तृ० एक० ॥

१ न टेढे मेढे सींगवाली २ न एक सींगवाली ३ न टूटे सींगवाली ४ विना सींगवाली ५* अमोघ क* पूर्ण मूल्यवाला।

1 Having no horns Kt; L.—2 Having no prominance on the forehead Mon.;—TS. vi, 1, 6, 7.—3* Undeceptive (as an arm) L.—4* Not false, sterling (as a coin) L.

अकूपार वि० पुँ० न० कु° + पार°—नञ् दीर्घः; कूप°+ √ऋ + अण्—नञ् ॥

१ अकुत्सितपारः (इन्द्रः) द० ऋ० ५।३९।२॥ —क अकुपरणं (दानम्) या० कुत्सितं परणं पूरणं कुपरणं तद्भिन्नम् अकुपरणं प्रभूतं (धनम्) दु० ४।१८;—ख अकुत्सितः पारोऽन्तो यस्य तादृशं (पुष्कलमन्नम्) सा०; —ऋ० ५।३९।२॥—२ पुँ० आदित्यः (अकूपारो भवति भवति-दूरपारः) या० ४।१८॥ महतोऽध्वनः पारयिता दु० महागतिः सा० ऋ० १०।१०९।१=अ० ५।१७।१॥—३ समुद्रः (अकूपारो भवति महापारः [=विस्तीर्णपारः दु०]) या० ४।१८॥ उ० म० द० सा० य० २४।३५=तै० ५।५ ।१३।१॥ अम० १।१०।१॥ अने० ४।२।३७॥ अभि० ४।१३९॥ मेदि० २४६॥—४* कच्छपः (अकूपारो भवति न कूपमृच्छति [अपि तु समुद्रं नदीं वा दु०]) या० ४।१८॥ अने० ४।२३७॥ भविष्य पुरा० ॥

अकूपारः—प्र० एक०; **अकूपारस्य**—ष० एक० ॥

१ परिपूर्ण, महान् क बहुत ख खुला, पुष्कल २ आदित्य ३ समुद्र ४* कछुवा।

1 (*adj.*) Boundless, inexhaustible (Indra) BR. Gra. Gri. Mon. Ri. v, 39, 2.—a) Limitless (salilá) BR. Gra. Gri. Mon. Ri. x, 109, 1. A. v, 17. 1. Mac.—2 m. Ocean, sea, Gri. Kt. Y. xxiv, 35=TS. v, 5, 13, 1. Mac.—3* A tortoise L.

अकृणुत, अकृणुतम्—अकृणुतम्, अकृणुध्वम्, अकृणोः—अकृणोः, अकृणोत्—अकृणोत्, अकृणोत, अकृणोतन, अकृण्वत—अकृण्वत, अकृण्वन्—अकृण्वन्, अकृत—अकृत; √कृ द्र०, √कृ देखो, see √कृ.

अकृत्त √कृत् द्र०, √कृत् देखो, see √कृत् ॥

अकृत वि० पुँ० न० कृत°—नञ् ॥

१ न कृतः, अक्रियमाणः सा० द० ऋ० ६।१८।१५॥—क अनाचरितः अनिष्पादितः सा० द० ऋ० ८।६६।९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१।१०४।७॥ अन्यक्षा कर्माकृतम् बृह० १।४।१५॥ किञ्चिदक्षणयाऽकृतं भवति १।५।१७॥ कृतं चाप्यकृतं भवेत् मनुः ८।११७, सर्वान्बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् १६८ ॥-ख* 'नं कृतः' अकृष्टः, अनुप्तः ॥ अकृतं (क्षेत्रं) कृतात्क्षेत्राद्...मनुः १०।११४॥-ग* अकृतः असिद्धः, अनग्निपक्वः ॥ कृतान्नं चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः (परिवर्तनीयाः) मनुः १०।९४॥ १२।६४॥—२ अपर्याप्तः, धनशून्यः (योनिः) भा० सा० ऋ० १।१०४।७॥—३* 'न कृतः' नित्यः ॥ परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन मुण्डः १।२।१२॥ अकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि छा० ८।१३।१॥—४* स्त्री० न कृता, अपुत्रिका ॥ अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् मनुः ९।१३६॥—५* न० अकरणम् ॥ वाच० ॥ नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन गी० ३।१८॥—६* अनाचारः, निषिद्धाचरणम् सा०;—७* अकृतपूर्वं कर्म मो० की०;—अयं वै प्रजापतिरकृतमकः... ऐ० ब्रा० ३।३३॥

अकृतम्, अकृता—प्र० एक० बहु०; अकृतात्—पं० एक०; अकृते (योनौ)—स० एक० ॥

१ न किया हुआ, न बनाया हुआ ख* न बीजा हुआ (खेत) ग* न पकाया हुआ २ अपर्याप्त धनशून्य ३* न बनाया हुआ, नित्य ४* न बनाई ५* न करना ६* निषिद्ध आचरण ७* पहिले न किया हुआ काम ।

1 Not done, uncommitted BR. Gri. Ṛi. vi, 18, 15. x, 63, 8. Mon.—a)* Undone BR. Ben. —b)* Not cultivated Ben.—2 Not prepared unready, incomplete Gri. Ṛi. i, 104, 7. L.—3* f. A daughter who has not been made Putrikā or sharer in the privileges of a son BR. Ben. Mon.—4*. n. An act never committed before, a deed unknown BR. Kt. Mon. Ait Br. iii, 33. —5* Not doing L.

i. अकय, अकिय, अकअ-पाली-१ हैल० प्राकृत० अभिरा० ॥

अकृत्तरुच् *वि० पुँ० अकृत्त (कृत्त°– √नञ्) + √रुच् + क्विप् ॥*

अच्छिन्नदीप्तिः (मन्युः) सा० ऋ० १०।८४।४=अ० ४।३१।४॥

अकृत्तरुक्—सं० एक० ॥

अखण्ड तेज वाला ।

Possessing unimpaired splendour, of perfect splendour BR. Gra. Mon. Gri.; of undivided brightness? Wh. Ṛi. x, 84, 4=A. iv, 31, 4.

अकृथाः √कृ द्र०, √कृ देखो, see √कृ.

अकृन्तत्—अकृन्तत्, अकृन्तन्; √कृत् द्र०, √कृत् देखो, see √कृत्.

अकृपन्त, अकृपयत्, अकृपेताम्, अकृप्रन्; √कृप् द्र०, √कृप् देखो, see √कृप्.

अकृश *वि० पुँ० कृश°—नञ् ॥*

कार्श्यरहितः भा० सा० तै० ३।२।८।५॥

अकृशासः (पुत्राः)—प्र० बहु० ॥

जो पतला-दुर्बल न हो ।

Not emaciated Mon., not meagre Kt. TS. iii, 2, 8, 5.

अकृषीवला *वि० स्त्री० कृषि° + वलच् पा० ५।२।११२॥ दीर्घः—नञ् ॥*

१ कृषिरस्या अस्तीति कृषीवला तद्भिन्ना, कृषिरहिता, अकृष्टा§;-क कृषेरनपेक्षणादकृषीवला (अरण्यानी) भा०;—२ (§ वलचः कर्तरि योगं मत्वा ?) कृषीवला कृषिका तद्भिन्ना (अरण्यानी देवता) ग्रा० ग्रि०;—३ कृषीवलाः कर्षकास्तैर्वियुक्ता सा०;—ऋ० १०।१४६।६=तै० ब्रा० २।२।५।५।७॥

अकृषीवलाम् (अरण्यानीम्)—द्वि० एक० ॥

१ कृषि-खेतीसे रहित, न जोती बोई गई हो: २ न जोतने बोनेवाली, जो किसान नहो ३ किसानों से रहित ।

1 Not agricultural Mon.;—2 Not tilling the soil BR. Gra. Gri.—Ṛi. x, 146, 6.

अकृष्ण *वि० पुँ० कृष्ण°—नञ् ॥*

१ कृष्णोऽसितो मलिनस्तद्भिन्नः, सप्रकाशः, उज्ज्वलः (ब्रह्म)§;-क अविद्यान्धकाररहितः (चतुर्वेदवित्) द०;—२ कृष्णः प्रकाशरहितस्तद्भिन्नः, प्रकाशमानः (ब्रह्म=चन्द्रमाः)§;-क न विद्यते कृष्ण (लाञ्छनं म०) मस्येत्यकृष्णश्चन्द्रमाः उ० ?;—य० २३।१३॥ चन्द्रमा वै ब्रह्माकृष्णश्चन्द्रमस एवैनं परि ददाति...श० १३।२।७।७॥

अकृष्णः (ब्रह्म)—प्र० एक० ॥

१ न काला, उज्ज्वल क अविद्यारूपी अन्धकार से रहित २ प्रकाशमान क काला-लाञ्छन से रहित ।

(The Brahman) in whom there is no black spot (said to mean the moon) Gri. f. n. Y. xxiii, 13.

†**अकृष्ट** *(वि०) कृष्ट०—नञ् ॥*

१* न कृष्टः को० ॥—२* न कृष्टः, न आकर्षितः को० ॥—३ न० अकृष्टक्षेत्रम् बोटे मौ० ॥ यथा ह वा अयोनौ रेतः सिञ्चेदेवं तद्यदकृष्टे वप... श० ७।२।२।५॥ इयं

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(सीता) वा अग्नेरतिदाहादबिभेत्सैतद्विगुणमपश्यत्कृष्टं चाकृष्टं कृष्टं चाकृष्टं च भवत्यस्या अनतिदाहाय...तैं० ५।२।५।२,३=का० २०।३॥

अकृष्टम्–प्र० एक० ॥

१* न हल चलाया हुआ २* न खींचा हुआ ३ न जोता हुआ खेत ।

i अकिट्ठ, अकिट्ठ पाली-१ हैल०; प्राकृ माग-१ प्राकृश० अभिरा० ।

1* Not ploughed L.—2* Not drawn L.—3 n. Unploughed land L.

अकृष्टपच्य वि० पुँ० न० (–च्या) स्त्री० °अकृष्ट + पच्य (√पच् + क्यप्) ॥

१ भूमिकर्षणबीजवापादिकर्मानिष्पाद्यः, अकृष्टः स्वयमेव पच्यमानः (स्वयमेवोत्पद्यमानो नीवारगवेधुकाद्योषधिः) म० द० य० १८।१४॥ भा० तैं० २।४।४।३॥ का० १०।११॥ शुश्रद्भ्योऽकृष्टपच्या एवौषधयः पेचिरे श० १।६।१।३॥ सोमो वा अकृष्टपच्यस्य राजा । अकृष्टपच्यमेवास्मै स्वदयति तैं० ब्रा० १।६।१।११॥ मम वा एतद्यदकृष्टपच्यमिति, स सौमापौष्णं चरुं...का० १०।११॥ मैं० २।२।४॥ ओषधीरिव फलं ग्राहयति तस्मादेता अकृष्टपच्याः पच्यन्ते का० २६।५॥ वाच०॥—२* वि० स्त्री० (भूमिः) अकृष्टापि सती फलं पाचयन्ती मो० ॥ वायु-पुरा० ॥

†अकृष्टपच्यम्, अकृष्टपच्याः–प्र० एक० बहु०; अकृष्टपच्ये–स० एक० ॥

१ बिना जोते बोये जंगलों में अपने आप उत्पन्न होने वाली (जड़ी-बूटी) २* (भूमि) बिना जोते हुए फल-अन्न पकानेवाली ।

1 (Plants) with fruits ripened without culture, ripening in unploughed land, growing wild BR. Wh. Mon. Gri. Y. xviii, 14. A. v, 29, 7.—2* (Said of earth) giving fruits without having been ploughed L.

†**अक्लृप्त** वि० पुँ० क्लृप्त°–नञ् ॥

१ असम्पन्नः भा० ॥ कल्पान् जुहोत्यक्लृप्तस्य क्लृप्त्यै तैं० ५।४।८।५=का० २१।११॥—२ स्वकार्यकरणेऽसमर्थः सा० भा० तैं० ३।४।८।३॥—३ अव्यवस्थितः विपर्यस्तः, कौ० तैं० ५।४।८।५॥—४ न० असामर्थ्यम् सा० भा० तैं० ३।८।९।३॥ इदमक्लृप्तमनु प्रजाभ्यो न कल्पते का० २९।१०॥ यज्ञस्याक्लृप्तमनु न कल्पेत का० ३०।३॥—५ विपर्यस्तभावः, अस्वास्थ्यम् कौ० तैं० ३।४।९।३॥

अक्लृप्तम्, अक्लृप्ताः–प्र० एक० बहु०; अक्लृप्तम् द्वि० एक०; अक्लृप्तस्य–ष० एक० ॥

१ ठीक २ बनाया हुआ. २ असमर्थ ३ अव्यवस्थित, उलटा पुलटा ४ सामर्थ्यका न होना ५ विपर्यास, अस्वस्थता ।

1 (*adj.*) Not arranged, not ordered; disordered Kt. TS. V, 4, 8, 5.—2 n. To be not in order Kt. TS. iii, 4, 9, 3.

अक्लृप्ति स्त्री० क्लृप्ति°–नञ् ॥

१ क्लृप्तिः सम्यक्त्वं तद्भिन्ना, विपर्ययः सा० भा० तैं० ७।२।७।१॥—२ क्लृप्तिः स्वकार्यसामर्थ्यं तद्भिन्ना, असामर्थ्यम्, अक्षमत्वम् म० (य० १८।११) ॥

अक्लृप्तिम्–द्वि० एक० ॥

१ विपर्यास, विरोध २ कार्य ठीक न कर सकना ।

Disarrangement Kt. TS. vii, 2, 7, 1.

अकेतु वि० पुँ० केतु°–नञ् ॥

१ अविद्यमानप्रज्ञः, अज्ञानः (मर्यः) द० म० य० व्रास०;—२ प्रज्ञानरहितः उ०, (रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन) प्रज्ञानरहितः सा० ऋ०;—३ संस्काररहितः, अभिज्ञानरहितः मो०;—४ प्रकाशरहितः ग्रा० मैक्स० ग्रि०;—५ ध्वजारहितः, अज्ञापकः (रथः) रुत० भा०;—६ अज्ञानान्धकारः (§ चतुर्थी प्रतीकारार्थे गृहीत्वा तद्विनाशायेत्याह) द०—ऋ० १।६।३=य० २९।३७=तैं० ७।४।२०।१=का० ४४।९॥

अकेतवे–च० एक० ॥

१ बुद्धिहीन २ चेतनारहित ३ स्मृतिरहित ४ प्रकाशरहित ५ ध्वजारहित ६ अज्ञानका अंधेरा ।

Without light, dark Gra. Max. Gri.; —2 Shapeless, unrecognizable Mon.;—Ri. i, 6, 3. Y. xxix, 37.

†**अकोशा** वि० स्त्री० कोश°–नञ् ॥

'न कोशो विद्यते यस्याः सा' कुड्मलरहिता ॥ याः फलिनीर्या अफला अकोशाः कोशिनीश्च याः का० १६।१३=मैं० २।७।१३॥

अकोशाः–प्र० बहु० ॥

कोश–डोंडीसे रहित ।

Without buds KS. xvi, 13.=MS. ii, 7, 13.

अक्त वि० पुँ० न० √अञ्ज् + क्त ॥

१ व्यक्तः, अभिव्यक्तः, प्रकटः सा० ऋ० १०।१७७।१॥ द० य० २।१६॥–क प्रसिद्धः द० ऋ० ६।४।६॥—२ म्रक्षितः, द्रुतः, लिप्तः, स्निग्धः, सिक्तः उ० म० य० ६।११ (=तैं० १।३।८।१॥ मैं० १।२।१५॥ का० ३।६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शा० ३।८।१।५) ॥ २।१६॥ सा० ऋ० २।३।४॥४।३।१०॥ आप० श्रौ० ७।१४।११॥—३ (तेजसा) संश्लिष्टः, संपृक्तः सा० मा० ऋ० ६।४।६॥९।९६।२२॥-क आसक्तः द० य० ६।११॥-ख (शुभगुणैः) युक्तः द० ऋ० ४।३।१०॥ —४ पुँ० (द० ऋ० ६।५।६)-क्ता (कर्तरि क्त उणा० ३।८९) स्त्री० 'अनक्त्यञ्जनवत् पदार्थानाच्छादयति सा' रात्रिः मा० सा० द० ऋ० १।६२।८॥

अक्तः अक्ता, अक्तौ—प्र० एक० द्विव०; अक्तम् (पतङ्गम्, कलशम्, बर्हिः)—द्वि० एक०; †अक्ते—स० एक० ॥

१ व्यक्त, प्रकट क प्रसिद्ध २ मलाहुआ, लिपटाहुआ, भीगा हुआ, चिकना ३ मिला हुआ, जुडा हुआ ख युक्त ४ रात्रि ।

1 (*adj.*) Anointed, bedewed, sprinkled Wh. Gri. A. vii, 98, 1. Y. ii, 16. Ṛi. ii, 3, 4. iv, 3, 10.—a) Balmed Gri. Ṛi. ix, 96, 22.—b) Filled with Gri. iv, Ṛi. 27, 5.—2 Decked, adorned Gri. Ṛi. vi, 4, 6. x, 177, 1.—3 (*-ktā.*) f. Night BR. Gra. Gri. Mon. Ṛi. i, 62, 8.

अक्तु पुँ० *√अञ्ज् + तु क्त्विम् उणा०* ॥

१ व्यक्तः प्राप्तव्यसर्वपदार्थः द० ऋ० १।६८।१॥-क प्रसिद्धकर्ममार्गः द० ऋ० १।९४।५॥-ख अभिव्यक्तं नानाविधसस्यम् सा० तै० २।२।१२।३॥—२ 'व्यज्यन्ते रूपादीन्यस्मिन्' अहः सा० मा० ऋ० ७।११।३॥-क व्यक्तीकर्ताऽऽदित्यः सा० द० ऋ० १०।९२।२॥ २।३०।१॥ -ख रश्मिः सा० ऋ० १।९४।५॥-ग तेजः मा० सा० ऋ० २।१९।३॥-घ नक्षत्रादितेजः सा० ऋ० ६।६५।१॥-ङ कान्तिः सा० ऋ० ४।५३।३॥—३ अञ्जनसाधनमाज्यम् मा० सा० ऋ० १।९४।५॥३।१७।१॥-क सेचकं स्रोतः सा० ऋ० २।३०।१॥-ख अञ्जनम् मा० ऋ० ६।६९।३॥—४ 'अज्यते सिच्यतेऽस्या(?)मवश्यायेन जगत् दे०' रात्रिः नि० १।७॥ सा० द० ऋ० ६।४९।१०॥ मा० ऋ० १।६८।१॥ -क अन्धकारः द० य० ११।४३॥-ख जगदञ्जकं नैशं तमः मा०, सा० ऋ० १०।३।४॥ २।१०।३॥, १।१४३।३॥-ग (रात्रिसंचारी, रात्रिवद्वा) कृष्णः शत्रुः, राक्षसादिः सा० ऋ० १०।१।२॥६।३।३॥—५ (रात्रि-सम्बन्धात्) पक्षमासादिः सा० ऋ० ६।३९।३॥—६ (गमनशीलं) स्तोत्रम् सा० ऋ० ५।८४।२॥-क स्तुत्यादिकं कर्म भा० तै० २।२।१२।३॥—७ शस्त्रम्, आयुधम् सा० द० ऋ० १।३६।१६॥ [-८ वि० पुँ० (तमांसि) अञ्जन्, अपगमयन्;-९ (आहुतिभिः) संगतः;—सा० ऋ० १०।३।४॥-]?

अक्तुः, अक्तवः—प्र० एक०; अक्तुम्, अक्तून्—द्वि० एक० बहु०; अक्तुना, अक्तुभिः (विभक्तिप्रतिरूपकम-व्य० ग्रा० मो०)—तृ० एक० बहु०; अक्तवे—च० एक०; अक्तुभ्यः—पं० बहु०; अक्तोः—ष० एक०; अक्तौ, अक्तुषु—स० एक० बहु० ॥

१ प्रकट प्रसिद्ध प्राप्त करने योग्य पदार्थ क प्रसिद्ध कार्य करने का मार्ग ख नाना प्रकार के सस्य २ दिन क सूर्य्य ख किरण ग तेज घ नक्षत्रादि रूप ज्योति ङ चमक ३ घृत क स्रोत ख अञ्जन ४ रात्रि क अन्धकार ग शत्रु राक्षस आदि ५ पक्ष, मास आदि ६ स्तोत्र ७ शस्त्र, हथियार ८ दूर करना हुआ ? ९ मिला हुआ ? ।

1 m. Ointment, unguent BR. Gra. Ol, Max. Mon. Gri. Ṛi. iii, 17, 1. etc.—2 Light, splendour, day-light Gra. Ṛi. i, 94, 5. etc.—a) Ray, beam Wh. Gri. A. xiii, 2, 17. xiii, 2, 22. Ṛi. i, 46, 14.—3 Day Gri. Ṛi. vii, 11, 3. —4 Night BR. Gra. Mon. Mac. Max. Ol. Ṛi. i, 143, 3. x, 14, 9. i, 36, 16. i, 94, 5. —5 Nightly vigil Ol. Ṛi. viii, 11, 3.—6 (*-Oh, -ubhiḥ* adverbially used) by night Gra. Mon. Gri. Ṛi. iv, 10, 5. i, 34, 8.—a) (*-ou* also) by night Gra. Ṛi. iv, 49, 10.

†अक्त्वा (तै० ६।३।९।२) √अञ्ज् द्र०, √अञ्ज् देखो, see √अञ्ज्.

अक्र *वि० पुँ०, आ + √क्रम् + ड, 'आक्रमणादक्रः या० ६।१७'॥; √क्रम् + (§भावे) ड नञ्* ॥

१ आक्रमिता, आक्रमणशीलः सा० ऋ० ३।१।१२॥१०।७७।६॥-क आक्रमी, ससम्भ्रमः, तीव्रः, उत्कटः, रभस्वान् ग्रि० ऋ० १।१८९।७॥—२ (§अन्यकर्तृकक्रमणरहितः), अनाक्रमणीयः सा० ऋ० ३।१।१२॥-क अनाक्रान्तः, अनपक्रान्तः मा० द० ऋ० १।१४३।७॥३।१।१२॥ मा० तै० ब्रा० १।२।१।१३ =ऋ० १।१४३।७॥—३ (ज्वाला-समिधादिभिः) आक्रान्तः;-क अनुक्रान्तः;—सा०? ऋ० १।१४३।७॥—४ पुँ० अश्वः ओ० ऋ० १।१४३।७॥ वै० स्ट्र० १।१६८॥—५ प्राकारः दु० ६।१७॥—६ 'आक्रमति सर्वम्, सर्वैराक्रम्यते वा' आकाशः दे० ४।३॥—७ ध्वजा, पताका ग्रा०, ?मैक्स०;—८ स्तम्भः, स्तूपः लड्०, ? ग्रि० ऋ० १०।७७।२॥—९ करी ? गेल्० ऋ० १।१४३।७॥

अक्रः, अक्राः—प्र० एक० बहु० ॥

१ आक्रमण करनेवाला क उत्कट, तीव्र, वेगवाला २ आक्रमण न किये जाने योग्य क दूसरों से आक्रमण न किया हुआ ३ घिरा हुआ ४ घोडा ५ किले की चारदिवारी ६ आकाश ७ पताका ८ स्तम्भ ९ हाथी ।

CC-0. In Public D...

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1 (*adj.*) Hasty, violent, eager or keen Gri. f. n. Ri. i, 189, 7.—2 m. A horse, racer, steed Ol. Ri. i, 143, 7. Ved. Stu. i, 168.—a) Riding horse BR. Ri. i, 143.—3 A pillar column Lud, ? Gri. Ri. x, 77, 2.—4 A banner Gra. Mon. Ri. i, 143. ?Max. Ri. x, 77, 2.—5 An elephant ? Gel. Ri. i, 143, 7.

अक्रत—अक्रत √कृ द्र०, √कृ देखो, see √कृ.

अक्रतु वि० पुँ० क्रतु°—नञ् ॥

१ अयज्ञः सा० ऋ० ७।६।३॥—२ कर्मरहितः, अकर्मा सा० मा० ऋ० १०।८३।५ (=अ० ४।३२।५)॥ ७।६।३॥—३ कार्याकार्यविभागज्ञानशून्यः, निर्बुद्धिः सा० द० ऋ० अ० ३।२५।३॥ ऋ० ७।६।३॥—४ शक्तिहीनः, निर्बलः ग्रा० ग्रि० ऋ० १०।८३।५=अ० ४।३२।५॥—५ परतन्त्रः ग्रि० अ० ३।२५।६॥—६* कर्मबन्धनरहितः, फलेच्छारहितः ॥ तमक्रतुः (अक्रतुम् श्वे० ३।२०) पश्यति वीतशोकः कठ० २।२० ॥

अक्रतुः—प्र० एक०; अक्रतुम्, अक्रतून्—द्वि० एक० बहु० ॥

१ यज्ञरहित २ कर्मरहित, निकम्मा ३ निर्बुद्धि ४ निर्बल ५ परतन्त्र ६* कर्म के बन्धनों से रहित, संसार में प्रवृत्त करनेवाली इच्छाओं से रहित ।

1 Actionless Wh. A. iv, 32. 5.—2 Destitute of power and energy, feeble Gra. Mon. Gri. Ri. x, 83, 85 A. iv, 32, 5.—a) Deprived of free-will Gri. A., iii, 25, 6.—3 Without understanding, foolish Gra. Mon. Gri. Ri. vii, 6, 3.—4* Free from desire Up. Mon.

अक्रन्—अक्रन्; √कृ द्र०, √कृ देखो, see √कृ.

अक्रन्दः, अक्रन्दत्, अक्रन्दयः, अक्रन्दयत्, अक्रन्दयन्; √क्रन्द् द्र०, √क्रन्द् देखो, see √क्रन्द्

अक्रपिष्ट; √क्रप् द्र०, √क्रप् देखो, see √क्रप्.

अक्रंसत, अक्रंस्त, अक्रमत, अक्रमन्, अक्रमिषम्, अक्रमीः, अक्रमीत्—अक्रमीत्, अक्रमीम्, अक्रमुः—अक्रमुः; √क्रम् द्र०, √क्रम् देखो, see √क्रम्.

अक्रविहस्त वि० पुँ० क्रवि (√कृत्→कृ + इ उणा० तथा २।२१) + हस्त°—नञ् ॥

१ अहिंसाहस्तः;—२ अकृपणहस्तः, दानशूरः;—सा० द० ऋ० ५।६२।६॥

अक्रविहस्ताः—प्र० बहु० ॥

१ हिंसारहित हाथवाला, अहिंसक २ दानशील ।

With hands that shed no blood, not having bloody hands BR. Gra. Mon. Gri. Ri. v, 62, 6.

अक्रव्याद् वि० पुँ० क्रव्याद्°—नञ् ॥

क्रव्यमाममांसं नास्ति सः (अग्निः) ह्वि० ग्रि० अ० १२।२।३॥

अक्रव्यात्—सं० एक० ॥

कच्चा मास न खानेवाला ।

One who eats not corpse, non-flesh-eating Wh. Gri. A. xii, 2, 3.

अक्रान्—अक्रान्, अक्रामत, †अक्रामताम्, अक्रामन्; √क्रम् द्र०, √क्रम् देखो, see √क्रम्

अक्रि √कृ द्र०, √कृ देखो, see √कृ.

अक्रि वि० पुँ० √कृ—इक् उणा०—नञ् ॥

अकर्ता (मर्तः) द०, ? गेल् ॥

[अक्रा] वि० पुँ० √क्रम्+विट्—नञ्। अनाक्रान्तः सा० मा०;

[अक्र] ,, ,, √कृ+ड—नञ्। अकर्ता, अलसः ग्रा० मो० ?;—ऋ०।१२०।२॥

अक्रौ—सं० एक० (द०, ? गेल्०), द्वि० द्विव० (अश्विना)॥

(अक्रि) निकम्मा, (अक्रा) दूसरों से आक्रमण न किया गया, (अक्र) आलसी ।

Inactive (as'vinā) Gra. Mon., (*marte*) Gel-tra.; Ri. i, 120, 2.

[अक्रौ इत्यस्य स्थाने 'अकृतौ' इति लुङ्० ग्रि० इत्येतयोः संशोधनप्रस्तावः साहसमात्रम् 'अक्रि' इत्येतेनैव गतार्थत्वात्]

अक्रीळत् वि० पुँ० √क्रीळ् (ड्)+शतृ—नञ् ॥

अविहरन् सा० ऋ० १०।७९।६॥

अक्रीळन्—प्र० एक० ॥

न विहार करता हुआ ।

Not playing Gra. Gri. Mon. Ri. x, 79, 6.

अक्रीणन्, अक्रीणात्; √क्री द्र०, √क्री देखो see √क्री.

†अक्रीत वि० पुँ० क्रीत°—नञ् ॥

न क्रीतः की० तै० ६।१।१०।५॥ यद्यक्रीतोऽरणी चाज्यं चादाय...का० २६।३॥ अक्रीता सोमेन सोमक्रयणी...२४।१॥ यद्यक्रीतमपहरेयुरन्यः क्रीतव्यः...३४।३॥

अक्रीतः (सोमः)—प्र० एक०, ‡ अक्रीता, ‡ अक्रीतम् द्वि० एक० ॥

न खरीदा हुआ ।

Not purchased Kt. TS. vi, 1, 10, 5.

अकुक्षत् √कुश् द्र०, √कुश् देखो, see √कुश्.

पुस्तकालय

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Compiled
1999-2000

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar